

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİ MEZHEP
HAREKETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet KUBAT

Hazırlayan
Abdurrahman GÖKSU

MALATYA 2020

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİ MEZHEP HAREKETLERİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Abdurrahman GÖKSU

Danışman
Prof. Dr. Mehmet KUBAT

MALATYA 2020

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİ
MEZHEP HAREKETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

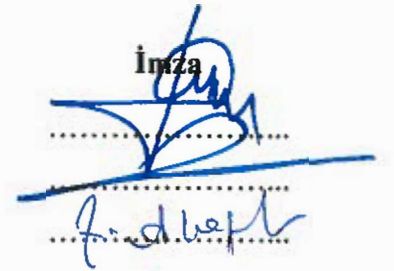
DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET KUBAT

HAZIRLAYAN
ABDURRAHMAN GÖKSU

Jürimiz tarafından 3.01.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu **Yüksek Lisans Tezi** (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak **Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında - Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Ünvanı Adı Soyadı

1. Prof. Dr. Mehmet KUBAT (Danışman)
2. Prof. Dr. Fikret KARAMAN
3. Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ALİMOĞLU SÜRMEİ

İmza

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 3.01.2020 tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mehmet KUBAT'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Abdülmelik b. Mervan Dönemi Mezhep Hareketleri” başlıklı çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Abdurrahman GÖKSU

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda İslam Mezhepleri Tarihi açısından önemli bir dönem olan Abdülmelik b. Mervan dönemi siyasi olayları ve bu dönemdeki mezhepleri incelemeye çalıştık. Bu dönem Emevi Devleti açısından çok önemli bir dönemdir. Emevi yönetimi yok olma aşamasına gelmişken Abdülmelik b. Mervan'ın göstermiş olduğu başarılı yönetim sayesinde tekrar güçlenmiştir. Bu dönemde devlet teşkilatlanması tamamlanmıştır.

Abdülmelik b. Mervan dönemi, Hâricîler dışındaki mezheplerin yeni yeni şekillenmeye başladığı, oluşum aşamasında bulunduğu bir dönemdir. Bu dönemde mezhepler daha çok siyasî hareketler şeklindedir. Bu mezheplerin kelâmî düşünceleri henüz tam olarak netleşmemiştir. Aynı zamanda bu dönem Hâricilerin yoğun siyasî faaliyetler yürüttüğü bir dönemdir. Bu dönemde Ezarika, Necedat, Sufriyye ve İbâdiyye fırkaları aktif şekilde siyasî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Diğer Hârici fırkaları bu dönemde henüz gün yüzüne çıkmadığı ve doğal olarak faal da olmadığı için bu fırkalara çalışmamızda yer vermedik.

Abdülmelik b. Mervan döneminde Şîa, mezhep olmaktan ziyade daha çok siyasî bir hareket konumundadır. Kerbela olayının etkisinin hissedildiği bu dönem Şîa için durgun bir dönem olmuştur. Çalışmamızda Şîa'nın Abdülmelik b. Mervan dönemindeki faaliyetlerini anlatmaya çalıştık.

Abdülmelik b. Mervan dönemi Mürcie mezhebinin de yeni yeni sahnede gözüktüğü bir dönemdir. Mürcie mezhebi, ilk olarak Hâricilerin ve Şiilerin aşırı görüşlerine tepki olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmamızda Mürcie mezhebinin oluşum sürecini de incelemeye çalıştık.

Aynı zamanda Emeviler dönemi kader tartışmalarının yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Yine insan fillerinin Allah'ın takdiri ile mi yoksa insanların kendi irâdeleri ile mi meydana geldiği tartışma konusu olmuştur. Çalışmamızda bu tartışmalara da yer vermeye çalıştık.

Çalışmamızın birinci bölümünde Abdülmelik b. Mervan'ın hayatı ve kişiliğini ve bu dönemdeki bazı önemli siyasi olayları, ikinci bölümünde Abdülmelik b. Mervan döneminde ortaya çıkan mezhepleri, üçüncü bölümünde ise mevcut mezheplerin Abdülmelik b. Mervan dönemindeki faaliyetlerini ve görüşlerini incelemeye çalıştık.

Çalışmam sırasında yardımlarından dolayı danışmanın Prof. Dr. Mehmet KUBAT hocama teşekkür ediyorum.

Abdurrahman GÖKSU

Malatya-2020

ÖZET

Abdölmelik b. Mervan, İslâm Tarihinde derin izler bırakmış olan Emevî devletinin en dikkat çekici yöneticilerinden birisidir. Emevî Devleti'nin dağılma sürecine girdiği bir dönemde yönetime gelerek devleti eski gücüne getirmeyi başararak devletin ikinci kurucusu olmuştur.

Abdölmelik b. Mervan yönetime geldiğinde İslâm Dünyasının önemli bir kısmı Abdullah b. Zübeyr'e biat etmişti. Emevîler çok küçük bir alana hâkimdi. Abdölmelik b. Mervan kısa sürede tüm İslâm Dünyasına hâkim olarak devlet kurumlarında önemli yenilikler yapmıştır. Orduyu güçlendirmiş, posta teşkilatını geliştirmiştir. İslâm Tarihinde ilk para bastıran kişi Abdölmelik b. Mervan olmuştur. Divanı Arapçalaştırması ve Kur'an-ı Kerim'in harekelenmesi bu dönemdeki önemli faaliyetlerden bazılarıdır.

Abdölmelik b. Mervan dönemi Mezhepler Tarihi açısından da çok önemli bir dönemdir. Bu dönemde mezhepler daha çok siyasî hareket konumundadır. Bu dönemde mezheplerin gelişmiş bir Kelam sistemleri yoktur.

Abdölmelik b. Mervan dönemi Mürcie mezhebinin ortaya çıktığı bir dönemdir. Müslümanlar arasında yaşanan savaşlar ve savaşların neticesinde Müslümanların karşı görüşte olanları kâfir ilan etmesine tepki olarak Mürcie mezhebi ortaya çıkmıştır.

Abdölmelik b. Mervan dönemi aynı zamanda Hâricilerin fırkalara ayrıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Hâricîler kendi aralarında ciddi görüş ayrılıklarına düşmüş ve bunun neticesinde fırkalara ayrılmıştır.

Abdölmelik b. Mervan dönemi Şia açısından sakin bir dönem olmuştur. Önceki yıllarda yaşanan çatışmalar bu dönemde yaşanmamıştır. Bu dönemin sakin geçmesinde Şia'nın önderi konumundaki kişileri barışçı tavrının etkisi büyüktür.

Bu dönem kader tartışmalarının yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Emevî yönetimi icraatlarına yönelik tepkileri azaltmak için olayların Allah'ın takdiri olduğunu iddia etmiştir.

Abdölmelik b. Mervan yaklaşık yirmi yıl süren iktidarında yaptıklarıyla İslâm Dünyasında derin izler bırakmış bir devlet adamı olmuştur.

Anahtar kelimeler: Emevî, Abdölmelik b. Mervan, Mezhep, Haricîler, Mürcie, Şia,

ABSTRACT

Abd al Malik b. Marwân who engraved in history of Islam ruler of the Umayyads. When he came to power important part of the Islamic world obeyed to Abdullah b. Zübeyr. Umayyads had a small area Abd al Malik b. Marwân made a significant reforms in government agencies by dominating the whole Islamic world in short time. He empowered the army and improved the post organization. He was the first person to have coined the Money in Islamic history. Translating the Divan in Arabic and accuetuating the Quran were some of the deeds which were made in this period

The period of the Abd al Malik b. Marwân was quite important regardless of history of sectarions. Sectarions were much more adjacent to political movements at this period. There wasn't an improved system of Kelam at this period

The period of Abd al Malik b. Marwân was a period that came out of sectarion Mürctie. The wars existing among the Muslims and then a result of the wars Murcia sectarion had come out as a reccion of making into heretic to who were opposite of Muslim.

The period of Abd al Malik b. Marwân was a period segregated bronches of Khâridjites. At the period in Khâridjites, there were arucial diffrence in opinion and thus they divided branches.

Abd al Malik b. Marwân's period has been a quiet period in terms of Shi'a. The canflits experienced in the previous period. The pecceful attitude of the Shi'a leaders was a major factor in the calm of this period.

This period was a period of intense debates of fate. Umayyads administration claimed that the events were will of God in order to decrease reactions to their actions.

Abd al Malik b. Marwân was a ruler who left deep traces in his nearly twenty years power.

Keywords: Umayyad, Abd al Malik b. Marwân, Sectarion, Khâridjites, Murcia, Shi'a

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY SAYFASI	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	1
A. Araştırmanın Metodu	1
B. Araştırmanın Kaynakları	2
II. MEZHEP KAVRAMI VE MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI	4
A. Mezhep Kavramı	4
B. Mezheplerin Ortaya Çıkışı	6
1. Müslümanlar Arasındaki İhtilaflar	6
2. Hilafet Meselesi.....	14
3. Kur'an-ı Kerim'in Anlaşılmasından Kaynaklanan İhtilaflar.....	19

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİ

I. ABDÜLMELİK B. MERVAN'IN HAYATI VE KİŞİLİĞİ.....	22
A. Abdülmelik b. Mervan'ın Hayatı.....	22
B. Abdülmelik b. Mervan'ın Kişiliği	29
II. ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİ SİYASİ OLAYLAR.....	33
A. Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliğini İlan Etmesi.....	33
B. Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sekafi'nin Ayaklanması.....	39
C. Amr b. Said el-Eşdak'ın Öldürülmesi.....	47

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİNDE ORTAYA ÇIKAN MEZHEPLER

I. HÂRİCÎLER	52
A. Hâricîliğin Ortaya Çıkışı	52
B. Hâricîleri Temel Görüşleri	54
II. MÜRCİE	55
A. Mürcie Kelimesinin Anlamı	55
B. Mürcie'nin Ortaya Çıkışı.....	57
C. Mürcie'nin Temel Görüşleri	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİNDE MEZHEPLERİN

FAALİYETLERİ	65
I. HÂRİCÎLER	65
A. Ezarika.....	65
1. Ezarika Fırkasının Ortaya Çıkışı.....	65
2. Ezarika Fırkasının Temel Görüşleri	67
B. Necedat.....	68
1. Necedat Fırkasının Ortaya Çıkışı.....	68
2. Necedat Fırkasının Temel Görüşleri.....	70
C. Sufriyye.....	71
1. Sufriyye Fırkasının Ortaya Çıkışı	71
2. Sufriyye Fırkasının Temel Görüşleri	73
D. İbadiyye	73
1. İbadiyye Fırkasının Ortaya Çıkışı.....	73
2. İbadiyye Fırkasının Temel Görüşleri.....	74
II. ŞİA	75
III. CEBRİYE-KADERİYE	82
IV. MÜRCİE	92
SONUÇ	100
BİBLİYOGRAFYA	106

KISALTMALAR

AÜİFD	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	:İbn
byy	:Baskı yeri yok
çev.	:Çeviren
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
GÜÇİFD	: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergi
İÜİFD	:İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İFAV	:Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	:İslâm Araştırmaları Merkezi
Nşr.	:Neşreden
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	:Tahkik eden
ts	:Tarihsiz
Tsh.	:Tashih eden
UÜİFD	:Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
v. b.	:ve benzeri
YÜİF	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

A. Araştırmanın Metodu

Bu çalışmamızda İslâm Tarihinde önemli bir yer sahibi olan Emevî devletinin en güçlü hükümdarlarından birisi olan Abdülmelik b. Mervan dönemi Mezhepler Tarihi açısından incelenecektir.

Abdülmelik b. Mervan, Emevî devletini yıkılmaktan kurtarıp en güçlü dönemini yaşatan; devlet kurumlarını yeniden yapılandıran devletin ikinci kurucusu olarak adlandırabileceğimiz bir kişidir.

Araştırmamızda öncelikle mezhep kavramı ve mezheplerin ortaya çıkış nedenleri incelenecektir. Mezheplerin ortaya çıkmasında etkili olan halife seçimi, Hz. Osman'ın şehit edilişi, Cemel ve Siffin savaşları gibi ilk dönem siyasî olaylara kısaca değinilecektir.

Bu olayların izahından sonra araştırmamıza konu olan Abdülmelik b. Mervan'ın hayatı ve kişiliği incelenecektir. Abdülmelik b. Mervan'ın hükümdarlık dönemi incelenirken bu dönemde meydana gelen önemli olaylara yer verilecektir. Bu dönemde meydana gelen Abdullah b. Zübeyr'in halife olma girişimi, Muhtar es-Sekafi'nin Kerbela olayının intikamını alma çabaları, Amr b. Said'in Abdülmelik b. Mervan'a karşı giriştiği isyana araştırmada yer verilecektir.

Araştırmada son olarak bu dönemin mezhepler açısından önemi incelenecektir. Bu dönemdeki mezhepler incelenirken öncelikle mezhebin ortaya çıkışı üzerinde durulacak ardından mezhebin Abdülmelik b. Mervan döneminde önceki gelişimi anlatılacaktır. Son bölümde de mezhebin genel özellikleri anlatılacaktır. Mezhep mensuplarının Abdülmelik b. Mervan yönetimi ile ilişkileri ise ayrı bir başlık altında anlatılacaktır.

B. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızda öncelikle İslâm Tarihi ile ilgili kaynaklardan faydalandık. Halife b. Hayyat'ın Tarih,¹ İbn Kuteybe'nin el-İmâme ve's-siyâse,² Dineverî'nin Ahbaru't-tıval,³ Yakubî'nin Tarihu Yakubî,⁴ Taberî'nin Tarih-i Taberî,⁵ İbn A'sem'in el-Fütûh,⁶ Mesudi'nin Mürûcu'z-zeheb,⁷ İbnu'l-Cevzi'nin el-Muntazam,⁸ İbnu'l-Esir'in el-Kâmil fi't-tarih,⁹ İbn Kesir'in el-Bidâye ve'n-nihâye,¹⁰ İbn Haldun'un Tarih¹¹ ve Suyûtî'nin Tarihu'l-hulefa¹² isimli eserleri faydalandığımız önemli Tarih kaynaklarıdır.

Araştırmamızda kullandığımız ikinci tür kaynaklar neseb ve tabakat türü eserlerdir. İbn Kelbî'nin Cemheretu'n-neseb,¹³ İbn Sa'd'ın Tabakatu'l-kübra,¹⁴ Halife b. Hayyat'ın Kitabu't-Tabakat,¹⁵ İbn Kuteybe'nin Kitabu'l-Meârif,¹⁶ Belâzurî'nin Ensâbu'l-eşraf,¹⁷ İbnu'l-Esir'in Usdu'l-ğâbe,¹⁸ Zehebî'nin Siyeru a'lami'n-nübela¹⁹ ve İbn Hacer'in, İsâbe²⁰ isimli eserleri araştırmamızda kullandığımız eserlerdendir.

¹ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, Thk. Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1999).

² Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, (Beyrut: Daru'l- Kütübü'l-İlmiyye, 2009).

³ Ebu Hanife Ahmed b. Davud Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, (Beyrut: Daru'l- Kütübü'l-İlmiyye, 2012).

⁴ Ahmed b. İshak b. Cafer b. Veheb Yakubî, *Tarihu'l-Yakubî*, Thk. Halil Mansûr, (Beyrut: Daru'l- Kütübü'l-İlmiyye, 2002).

⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Tarih-i Taberî*, çev. M. Faruk Gürtunca, (İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.)

⁶ Ebu Muhammed Ahmed İbn A'sem, *el-Fütûh*, (Beyrut: Daru'l- Kütübü'l-İlmiyye, 1986).

⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mesudî, *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher*, (Beyrut: Daru'l-Marife, 2005).

⁸ Cemaleddîn Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tevârihi'l-mulûk ve'l ümem*, Thk. Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997).

⁹ İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987).

¹⁰ Ebu'l-Fida İmamuddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Beyrut: Daru Hicr, 1999).

¹¹ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, (Beyrut: Daru'l-Fikr,1999).

¹² Celaleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekir Suyûtî, *Tarihu'l-hulefa*, (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 2010).

¹³ Ebu Münzir Hişam b. Muhammed İbn Kelbî, *Cemheretu'n-neseb*, Thk. Naci Hasan, (Beyrut: Alemlü'l-Kütub, 2004).

¹⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *Tabakatu'l- kübra*, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001).

¹⁵ Halife b. Hayyat, *Kitabu't-Tabakat*, Thk. Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1993).

¹⁶ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Kitabu'l- Meârif*, (Beyrut: Daru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1970).

¹⁷ Ahmed b. Yahya Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, (Kudüs: The Hebrew University, 1936).

¹⁸ İzzeddin Ebu Hasan Ali b. Muhammed İbnu'l-Esîr, *Usdu'l ğabe fi marifeti's-sahabe*, (Beyrut: Daru'ş-Şaab, 1970).

¹⁹ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, (Beyrut: Müessesetur-Risale, 1986).

²⁰ Ebu'l- Fadl Ahmed b. Ali el-Askalanî İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi'l-sahabe*, (Kahire: Dirasatu'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2008).

Mezhepler Tarihi kitapları araştırmamızda sıklıkla başvurduğumuz eserlerdir. Naşi el-Ekber'in Mesâilu'l-îmâme,²¹ Eş'arî'nin Makalâtu İslâmiyyîn,²² Malâtî'nin et-Tenbîh,²³ Bağdadî'nin el-Fark beyne'l-fırak,²⁴ İsfarayinî'nin et-Tabsîr,²⁵ İbn Hazm'ın el-Fasl,²⁶ Şehrîstânî'nin el-Milel ve'n-nihâl²⁷ ve Fahrüddin Razî'nin İtikadatu Fıraku'l-Müslimin ve'l-Müşrikin,²⁸ isimli eserleri çalışmamızda yer verdiğimiz mezhepler tarihi kaynaklarıdır.

Araştırmamızda Kelâm kaynaklarından da yararlandık. Bakılanî'nin Temhid²⁹ve Bağdadî'nin Usulu'd-din³⁰ ve İcî'nin Mevâkıf³¹ isimli eserleri faydalandığımız eserlerdendir.

Araştırmamızda Arapça temel kaynakların yanı sıra Türkçe kaynaklardan da yararlandık. Bu kaynakların başında mezhepler tarihi alanında yazılan eserler gelmektedir. Mustafa Öz,³² Ethem Ruhi Fığlalı³³ ve Saffet Sarıkaya'nın³⁴ bu alanda yazdığı eserlere araştırmamızda sıklıkla yer verdik.

Belirlenmiş bir mezhep üzerine yazılan eserlerde sıklıkla başvurduğumuz eserler arasındadır. Adnan Demircan³⁵ ve Harun Yıldız'ın³⁶ Haricilik, Ethem Ruhi Fığlalı³⁷ ve

²¹ Nâşi el-Ekber, *Mesâilu'l-îmâme ve Kitabu'l-Evsat fi'l-Makâlât*, thk. Josef Van Ess, (Beyrut: Daru'n-Neşr, 1971).

²² Ebu Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2009).

²³ Ebu Hüseyin Muhammed b. Ahmed Malatî, *Kitabu Tenbih ve'r-red ala ehli ehva ve'l-bid'a*, Tsh. Swenn Dederig, (Beyrut: Müessesetu'r-Reyyan, 2009).

²⁴ Abdulkahîr b. Muhammed Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2009).

²⁵ Ebu Muzaffer İsfarayinî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve temyizu'l-fırkatî'n-faciye Ani'l fıraku'l hâlıkîn*, (Beyrut: Alemlü'l-Kütub, 1983).

²⁶ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l ehva ve'n-nihâl*, (Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2007).

²⁷ Ebu'l Feth Muhammed b. Abdulkerim Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, (Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2009).

²⁸ Fahrüddin er-Razî, *İtikadâtu Fıraku'l-Müslimin ve'l-Müşrikin*, (Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1982).

²⁹ Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib Bakılanî, *Temhidü'l-evâil ve telhisu'l-delâil*, Thk. Ahmed Ferid Mezidî, (Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2005).

³⁰ Abdulkahir b. Muhammed Bağdadî, *Kitabu Usûlu'd-dîn*, (Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1981).

³¹ Adududdin Abdurrahman b. Ahmed İcî, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, (Beyrut: Alemlü'l-Kütub, ts.).

³² Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011).

³³ Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008).

³⁴ Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011).

³⁵ Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996).

³⁶ Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010).

³⁷ Ethem Ruhi Fığlalı, *İmâmiyye Şiası*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008).

Halife Keskin'in³⁸ Şia ve Sönmez Kutlu'nun³⁹ Mürcie mezhepleri üzerine yaptığı çalışmaları bu eserlere örnek verebiliriz.

Şahısların hayatlarını inceleyen eserlere de çalışmamızda yer verdik. Fatih Erkoçoğlu'nun Abdülmelik b. Mervan⁴⁰ ile ilgili yaptığı çalışmaya araştırmamızda sıklıkla yer verdik. Ünal Kılıç'ın Yezid b. Muaviye⁴¹ ile ilgili araştırmalarından da faydalandık.

Araştırmamızda müsteşriklerin eserlerine de yer verdik. Montgomery Watt⁴² ve Julius Wellhausen⁴³ eserlerine yer verdiğimiz müsteşriklerdendir.

II. MEZHEP KAVRAMI VE MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

A. Mezhep Kavramı

Mezhep kelimesi Arapça (مذهب) kökünden ism-i zaman, ism-i mekân, masdar-ı mîmî sığasından türemiş bir kelimedir.⁴⁴ Kelime olarak gidilen yol,⁴⁵ bir kişinin aslı,⁴⁶ birinin diğerini takip etmesi⁴⁷ gibi anlamlara gelir. Mecazi olarak kişinin yöneldiği inanç ve yol anlamında kullanılır. Bir kimse iyi veya kötü bir mezhebe yöneldi dendiğinde onun iyi veya kötü bir yola yöneldiği anlaşılır.⁴⁸ Terim olarak mezhep, bir dinin yorum ve anlayış farklarının kurumsallaşmış halidir. İslamla ilgili görüş, anlayış ve yorum farklılıkları nedeniyle ortaya çıkan sistemlerdir.⁴⁹ Mezhep insanların dinin ana kaynaklarını anlama ve uygulamada farklılıklar ortaya koymasıdır.⁵⁰

³⁸ Halife Keskin, *Kendi Kaynakları Işığında Şia İnanç Esasları*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000).

³⁹ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010).

⁴⁰ Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011).

⁴¹ Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001).

⁴² Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı, (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010).

⁴³ Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devirlerinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989).

⁴⁴ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 15.

⁴⁵ Ebu Feyz Muhammed Murteza Zebidî, "zhh", *Tâcu'l-arûs cevâhiru'l-kâmus*, (Kuveyt: Matbaatu Hükümeti Kuveyt, 1971), 1/450.

⁴⁶ Zebidî, "zhh", 1/450

⁴⁷ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed Ezherî, "zhh", *Mu'cemu tehzibu'l-luğat*, (Beyrut: 2001), 2/1298.

⁴⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 33.

⁴⁹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2010), 10.

⁵⁰ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 15.

Mezhepler genellikle üç şekilde tasnif edilmiştir: İtikâdî mezhepler, siyasi mezhepler ve ameli mezhepler. İtikâdî mezhepler, dinin inanca yönelik esaslarıyla ilgili görüşler ortaya koyan gruplardır. Siyasi mezhepler, yönetim ile ilgili ihtilaflardan ortaya çıkan gruplardır. Ameli mezhepler ise ibadet ve muamelatla ilgili görüş bildiren oluşumlardır.⁵¹

Günümüzde mezhep kelimesi, siyasi, itikâdî, ameli diye ayırt etmeksizin tüm oluşumlar için kullanılmakta ve bu durum karışıklılara yol açmaktadır. Bu karışıklığı engellemek için siyasi ve itikâdî oluşumlar için fırka kelimesi kullanılmıştır.⁵²

Arapça (فرق) kökünden türeyen ayırmak, bölmek, açıklayıp hükme bağlamak gibi anlamları olan fırka kelimesi,⁵³ kendilerine has siyasi düşünceye sahip gruplar için kullanılmıştır.⁵⁴ Erken dönem eserlerinde kullanılan bu kelimenin siyasi ve itikâdî oluşumlar için kullanılmasıyla fıkıh mezheplerinden ayrılması sağlanmıştır.⁵⁵

Mezhepler peygamberimizin vefatından sonra ortaya çıkmış oluşumlardır. Peygamberimiz hayattayken insanlar karşılaştıkları bir sorunu peygamberimize iletiyorlar ve ondan gelen cevaba göre hareket ediyorlardı. Bilgisine başvurulmuş otorite tek olduğu için insanlar arasında görüş ayrılığı olmuyordu.⁵⁶ Peygamberimizin vefatından sonra Müslümanlar karşılaştıkları sorunlara çeşitli çözümler üretmişler, olaylara farklı boyutlarda yaklaşarak mezhepleri oluşturmuşlardır.⁵⁷

İnsanların bir konuda farklı düşünceleri doğal bir olaydır. İslam dünyasında ortaya çıkan mezhepler din farklılığı değil dini metinler hakkında farklı düşünmekten kaynaklanan görüş farklılığıdır.⁵⁸ Mezhepler kendi görüşlerinin mutlak doğru olduğunu iddia edip diğerlerini İslâm dışı saymadıkça ve kendisini İslâm dininin tek temsilcisi olarak görmedikçe birer zenginliktir.⁵⁹

⁵¹ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 215.

⁵² Fırlı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 15.

⁵³ Ebu Kasım Hüseyin b. Muhammed Ragıb İsfahanî, “hlf”, *Müfredât fi garibi'l-Kur'an*, (Beyrut: Daru'l-Marife, 1990), 378.

⁵⁴ Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 94.

⁵⁵ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 41.

⁵⁶ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*; 52, Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 16.

⁵⁷ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 16.

⁵⁸ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 38.

⁵⁹ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 38; Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 18.

Hiçbir mezhebin görüşü tamamen doğru veya tamamen yanlış değildir. Her mezhebin görüşünde doğru fikirler olabileceği gibi yanlış fikirlerde olabilir.⁶⁰ İnsanlar bulunduğu ortama göre, bilgi birikimine göre İslâm'ı anlamaya ve yaşamaya çalışır. Bir insanın başkasını aynı şeyler düşünmeye zorlayamaz.

Mezhepler dinin anlaşılma biçimidir. Dinin kendisi değildir.⁶¹ Mezhepler dinin kişi tarafından algılanan, yorumlanan biçimidir. Mezhepler din farklılığı değil yaklaşım farklılığıdır.⁶² Mezhep farklılıkları ayrılmaya, çatışmaya neden olmamalıdır.

B. Mezheplerin Ortaya Çıkışı

Peygamberimizin vefatından sonra Müslümanlar arasında çeşitli görüş ayrılıkları yaşanmış ve bu görüş ayrılıkları mezheplerin oluşumuna yol açmıştır. Mezheplerin ortaya çıkışının pek çok nedeni vardır. Bu nedenlerden başlıca birkaç maddeyi anlatmaya çalışacağız.

1. Müslümanlar Arasındaki İhtilaflar

Müslümanlar peygamberimiz döneminde birlik beraberlik içinde yaşadılar. Aralarında bir ihtilaf oluşmadı.⁶³ Peygamberimizin vefatından kısa bir süre önce olan iki olay o dönemde önemli bir ihtilaf gibi görülme de daha sonra ki dönemlerde ihtilaflara neden olmuştur.

Bu olaylardan birincisi “Kırtas Olayı” olarak bilinen olaydır. Peygamberimiz vefatı ile sonuçlanacak olan hastalığı şiddetlendiği zaman yanındakilere “Bana bir divit ve kâğıt (kırtas) getirin size benden sonra dalalete düşmeyeceğiniz şeyler yazayım” dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer “Resulullah'ın hastalığı ağırlaştı. Elimizde Kur'an var o bize yeter” diyerek kâğıt getirilmesine karşı çıktı.⁶⁴ Bu arada evde bulunanların bir kısmı Hz. Ömer'i desteklerken bir kısmı da karşı çıktı. Gürültü çoğalınca peygamberimiz “Peygamberin yanında tartışmak uygun olmaz” diyerek yanındakileri uzaklaştırdı.⁶⁵ Daha sonra Resulullah'a istediğinizi getireyim mi? diye sorulduğunda

⁶⁰ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 38.

⁶¹ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 39; Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 19.

⁶² Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 16.

⁶³ Bağdadî, *el-Fark beyne 'l-fırak*, 40; İsferyinî, *et-Tabsîr*, 19.

⁶⁴ Şehristanî, *el-Milel ve 'n-nihâl*, 1/12.

⁶⁵ İbn Haldun, *Tarih*, 2/397.

peygamberimiz “Bundan sonra neye yarar” diyerek bu tartışmalardan sonra yazdıracaklarının faydası olmayacağını belirtmiştir.⁶⁶

İlk bakışta basit bir olay gibi görünen bu olay Şia tarafından Hz. Ali'nin hilâfetine delil olarak kullanılmıştır. Şia'ya göre peygamberimiz Hz. Ali'yi halife tayin etmek için kâğıt istemiş ancak Hz. Ömer buna engel olmuştur.⁶⁷ Bu olayı peygamberimizin Hz. Ali'yi halife tayin ettiği şeklinde değerlendirmek güçtür. Bu olay Perşembe günü meydana gelmiştir. Peygamberimiz ise pazartesi günü vefat etmiştir. Peygamberimiz vefat etmeden bir süre önce kendine gelmiş, mescide gidip cemaatle namaz kılmıştır. Peygamberimizin halife tayini gibi bir isteği olsaydı, mutlaka bunu bildirirdi.⁶⁸

Peygamberimizin vefatından önceki ikinci ihtilaf Üsame ordusunun gönderilmesi meselesidir. Hicretin 11. yılı Muharrem ayında peygamberimize Bizans sınırında hareketlilik olduğu haberi geldi. Bir ordu hazırlanıp Bizans'ın üzerine gidilmesini emretti. Orduya komutan olarak Üsame b. Zeyd'i atadı.⁶⁹ Bu sırada peygamberimiz hastalandı. Hasta döşğinde iken “Üsame ordusunu donatın. Geri kalana Allah lanet etsin.” şeklinde emir verdi. Müslümanların bir kısmı peygamberimizin emrinin yerine getirilmesi gerektiğini söyleyerek orduya katıldı. Müslümanların bir kısmı da Allah Resulu'nün hastalığının iyice ağırlaştığını söyleyerek son günlerinde peygamberimizin yanında olmak istediler.⁷⁰ Bu ordu peygamberimiz hayattayken sefere çıkamadı. Hz. Ebu Bekir halife olunca ilk iş olarak bu orduyu sefere gönderdi.⁷¹

Bu olayı Şia farklı şekilde yorumlamaktadır. Şia'ya göre peygamberimiz bu orduyu halifelik konusunda istekli olan ve bu konuda Hz. Ali'ye engel olabilecek kişileri Medine'den uzaklaştırmak için göndermek istemiştir. Ancak başta Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere bu kişiler peygamberimizin ısrarına rağmen bu orduya katılmamıştır.⁷² Bu kişiler peygamberimizin vefatı yaklaşmıştır. Medine'yi terk edersek telafisi mümkün olmayan şeyler olacaktır. Biz Resulullah'ın durumunu bekleyeceğiz

⁶⁶ Fığlalı, *İmâmiyye Şiası*, 26.

⁶⁷ Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2012), 57; Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 69.

⁶⁸ Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 60.

⁶⁹ Taberi, *Tarih*, 3/ 319.

⁷⁰ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/12.

⁷¹ Taberi, *Tarih*, 3/342.

⁷² Mehmet Salih Arı, *İmâmiye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 151.

diyerek beklediler. Hz. Aişe haber göndererek peygamberimizin durumunun ağır olduğunu belirtti. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde Usame'den izin alarak ordudan ayrıldı.⁷³ Bu kişilerin döndüğünü haber alan peygamberimiz “Usame ordusundan bir grup benim emrime karşı gelip geri döndü. Dikkat ediniz, ben Allah’a varıncaya kadar onlardan beriyim. Size yazıklar olsun Usame ordusunu gönderiniz. Sözleriyle bu kişilerin yaptıklarından memnun olmadığını belirtmiştir.⁷⁴

Peygamberimizin vefatından sonra ilk ihtilaf peygamberimizin vefatı ile ilgilidir. Peygamberimizin vefatı Müslümanlarda şok etkisi yapmış bazı Müslümanlar bunu kabullenememişti. Onlardan bazıları “O ölmemiştir. Allah onu Hz. İsa gibi göğe yükseltmiştir” demişlerdir.⁷⁵ Hz. Ömer de benzer bir tepki vererek, peygamberimizin ölmediğini Hz. Musa’nın Allah’tan vahiy almak için kavminin yanından ayrılması gibi kendilerinden ayrıldığını ve geri döneceğini iddia etti.⁷⁶ Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir: “Kim Muhammed’e tapıyorsa bilin ki Muhammed ölmüştür. Kim Allah’a tapıyorsa bilsin ki Allah Haydır, ölümsüzdür.” diyerek bu tartışmaya son verdi.⁷⁷ Müslümanlara şu ayetleri hatırlattı. “Muhakkak ki sen de öleceksin, onlar da ölecek.”⁷⁸, “Biz senden önce kimseye ebedilik vermedik. Şimdi sen ölürsen, sanki onlar ebedi mi kalacaklar? Her canlı ölümü tadacaktır.”⁷⁹, “Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geriye mi döneceksiniz.”⁸⁰

Peygamberimizin vefatından sonraki ikinci ihtilaf onun nereye defnedileceği konusunda ortaya çıktı. Bazıları, “namaz kıldığı yere defnedelim” dediler. Hz. Ebu Bekir “Allah korusun, bu durumda ona ibadet edilir” diyerek karşı çıktı.⁸¹ Müslümanların bir kısmı “Mekke’ye defnedelim; çünkü Mekke Hz. Peygamber’in doğduğu yerdir, hac yapılan yerdir ve peygamberimizin atası olan Hz. İsmail’in kabrinin bulunduğu yerdir” dedi. Bir kısmı “Medine’ye defnedelim; çünkü Medine hicret yurdudur” dedi. Bir kısmı ise “Kudüs’e defnedelim; çünkü Kudüs peygamberler

⁷³ Arı, *İlk Üç Halife*, 152.

⁷⁴ Arı, *İlk Üç Halife*, 153.

⁷⁵ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırâk*, 40; İsfarayinî, *et-Tabsîr*, 19.

⁷⁶ Taberî, *Tarih*, 3/331; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/187; İbn Haldûn, *Tarih*, 2/398.

⁷⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/187; İbn Haldun, *Tarih*, 2/398.

⁷⁸ Zümer, 42/30.

⁷⁹ Enbiya, 21/34, 35.

⁸⁰ Al-i İmran, 2/144.

⁸¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 8.

şehridir ve peygamberimizin atası olan Hz. İbrahim'in kabrinin olduğu yerdir” dedi.⁸² Hz. Ebu Bekir, peygamberimizin “Peygamberler vefat ettikleri yere defnedilir” dediğini aktardı. Bunun üzerine peygamberimiz vefat ettiği odaya defnedildi.⁸³

Bu iki ihtilaf Müslümanlar arasında sorun yaşanmadan çözüldü. Ancak diğer ihtilaflar Müslümanlar arasında tartışmalara, çatışmalara ve ayrılıklara neden oldu. Bu ihtilafların ilki belki de en önemlisi hilâfet konusundaki ihtilaf olmuştur.⁸⁴

Peygamberimiz, hicri on birinci yılın Rebiulevvel ayının on ikinci günü vefat etti.⁸⁵ Tüm Müslümanları ilgilendiren hilafet konusu gündeme geldi. Peygamberimizin iki görevi vardı: Birincisi Allah'ın emirlerini insanlara tebliğ etme yani risâlet göreviydi. İlk vahyin gelişiyle başlayan bu görev peygamberimizin vefatıyla sona erdi. İkinci görevi ise Müslümanların lideri olma göreviydi. Peygamberimizin vefatıyla birlikte bu görevi kimin devam ettireceği tartışma konusu oldu.⁸⁶

Peygamberimizin vefatından sonra henüz cenazesi kaldırılmadan Müslümanlar yeni liderlerinin kim olduğunu tartışmaya başladılar.⁸⁷ Ensâr, yeni halifeyi belirlemek için Sâideoğulları gölgesiğinde (Sakifetu Beni Saide) toplandılar. Hazrec kabilesinden Sa'd b. Ubade'yi halife yapmak istediler.⁸⁸

Hız. Ömer bu toplantıyı haber alınca peygamberimizin cenazesi ile meşgul olan Hz. Ebu Bekir'e haber göndererek yanına gelmesini istedi. Hz. Ebu Bekir'in cenaze ile meşgul olduğunu belirtmesi üzerine mutlaka gelmesi gereken bir şey olduğunu söyledi.⁸⁹ Hz. Ebu Bekir'e Ensârın Sa'd b. Ubade'ye biat ettiğini söyledi ikisi birlikte Ensârın toplandığı yere doğru hareket ettiler yolda Ebu Ubeyde b. Cerrah'a rastladılar.⁹⁰ Daha sonra Asım b. Adıyy ve Uveym b. Saide'ye rastladılar. Bu kişiler Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekir'e geri dönün Ensâr Said oğullarının evinde toplandı ve Sa'd b. Ubade'ye

⁸² Bağdadî, *el-Fark beyne'l-firâk*, 40; İsferyânî, *et-Tabsîr*, 19.

⁸³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 8; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-firâk*, 40; İsferyânî, *et-Tabsîr*, 20.

⁸⁴ Eş'arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 21.

⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 58.

⁸⁶ Muhammed Hudarî, *ed-Devletu'l-Emevîyye*, (Beyrut: Daru'l-Marife, 2005), 148.

⁸⁷ Taberî, *Tarih*, 3/332.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/189; Şehabuddin Ahmed b. Abdulvehhab Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fi fînûni'l-edeb*, (Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2004), 19/17; İbn Haldûn, *Tarih*, 2/399.

⁸⁹ Ethem Ruhi Fığlalı, “Sakife Olayı veya Hz. Ebu Bekir'in Halife Seçilişi”, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, 5/3, (1982), 10.

⁹⁰ Taberî, *Tarih*, 3/332; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 19/18.

biat etti. Artık onlar size itaat etmezler dediler.⁹¹ Hz. Ebu Bekir “onları görmeden ve dinlemeden geri dönmem” diyerek toplantının yapıldığı yere gitti.⁹² Hz. Ebu Bekir muhacirlerin vahyin ilk muhatabı olduklarını peygamberimizin en zor zamanında yanında olduklarını belirterek hilafete daha layık olduklarını belirtti.⁹³ Ensârdan Useyd b. Hudayr ve Beşir b. Sa’d Ensârın faziletini belirttikten sonra hilafete Kureyş’in layık olduğunu belirtti.⁹⁴ Ensârdan Hubab b. Münzir, bizden bir emir onlardan bir emir olsun teklifinde bulundu.⁹⁵ Bunun üzerine Hz. Ömer iki kişi bir arada hükmedemez. Araplar nebileri sizin dışınızda iken size itaat etmezler diyerek hilafetin muhacirin hakkı olduğunu belirtti. Tartışmalar sürerken söz alan Hz. Ebu Bekir, Ensârın kardeşleri ve dinde en önemli yardımcıları olduğunu ancak Ensârın hilafetinin doğru olamayacağını söyledi. Çünkü Evs kabilesinden birinin hilafeti Hazrec kabilesi tarafından uygun görülmecektir; Hazrec kabilesinden birinin hilafeti de Evs kabilesi tarafından kabul görmeyecekti. Hz. Ebu Bekir sözlerine devam ederek Kureyş kabilesinin Arapların en önemli kabilesi olduğunu belirtip, halifenin Kureyşli olmasının insanların itaatini kolaylaştıracağını söyledi.⁹⁶ Daha sonra “İşte Ömer ve Ebu Ubeyde!.. Bu ikisinden birine biat ediniz” dedi.⁹⁷ Onlar da “Allah’a and olsun ki sen varken bu işi kabul edemeyiz; çünkü sen muhacirlerin en hayırlısısın, hicrette yol arkadaşı namazda Resulullah’ın halifesisin. Sen varken bu işi kim üstlenebilir. Uzat elini sana biat edeceğiz” dediler.⁹⁸ Her ikisi biat etmek üzere Hz. Ebu Bekir’e yöneldi. Ensârdan Beşir b. Sa’d ikisinden önce davranıp biat etti. Daha sonra Sa’d b. Ubade dışında toplantıda bulunan tüm kişiler biat ettiler.⁹⁹ Hz. Ebu Bekir Beşir b. Sa’d’ın tavsiyesi üzerine Sa’d b. Ubade’ye biat etmesi için baskı yapmadı.¹⁰⁰ Sa’d, Şam’a gitti ve burada vefat etti.¹⁰¹ Ertesi gün mescidde umumi biat yapıldı. Bu biatta Hz. Ali dışındaki Müslümanlar biat etti. Hz. Ali peygamberimizin cenazesi ile meşgul olduğu için halife seçiminde yer

⁹¹ Taberî, *Tarih*, 3/332; İbnü’l Cevzî, *el-Muntazam*, 3/14.

⁹² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, 10; Taberî, *Tarih*, 3/333.

⁹³ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Kitâbu Uyûnu’l-Ahbar*, (Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Arabî, ts.), 2/233; Fığlalı, “Hz. Ebu Bekir’in Halife Seçilişi”, 11.

⁹⁴ İbn A’sem, *el-Fütûh*, 1/5.

⁹⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, 12; İbn A’sem, *el-Fütûh*, 1/7; Nüveyrî, *Nihâyetu’l-ereb*, 19/19.

⁹⁶ Nâşî el-Ekber, *Mesâilu’l-İmâme*, 13.

⁹⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 13; İbnü’l Cevzî, *el-Muntazam*, 3/15; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/189; Nüveyrî, *Nihâyetu’l-ereb*, 19/19.

⁹⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, 13; Taberî, *Tarih*, 3/334.

⁹⁹ Nüveyrî, *Nihâyetu’l-ereb*, 19/21.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, 14; Nüveyrî, *Nihâyetu’l-ereb*, 19/22.

¹⁰¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4/276.

almamıştı. Bu işe kendilerinin daha layık olduğunu belirterek biat etmedi.¹⁰² Hz. Ali'nin yaklaşık altı ay sonra Hz. Ebu Bekir'e biat etmesiyle hilafet sorunu çözüldü.¹⁰³ Ancak bu konu ile ilgili tartışmalar hiç bitmedi. Hilafet meselesi mezheplerin en önemli meselesi olmaya devam etti.

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Müslümanlar arasında ayrılık oluşturacak olaylar olmadı. Hz. Ebu Bekir'in hilafetinde dinden dönen kabilelerle ve zekât vermek istemeyen bazı Müslüman kabilelerle mücadele edildi.¹⁰⁴ Hz. Ömer'in hilafeti ise Müslümanların fetih faaliyetleri ile geçti. Müslümanlar Mısır,¹⁰⁵ Suriye,¹⁰⁶ Irak¹⁰⁷ gibi pek çok yeri fethetti. Bu iki halife döneminde Müslümanların arasında ciddi bir sorun yaşanmadı.

Hz. Osman'ın hilafetinin tarihçiler iki bölümde inceler: İlk altı yılı içine alan iyi idare dönemi ve ikinci altı yılı içine alan karışıklık dönemi.¹⁰⁸ Hz. Osman'ın hilafeti sırasında yaptığı bazı uygulamalar Müslümanlar tarafından tepki ile karşılandı. Valilikleri ve önemli görevleri kendi kabilesi olan Ümeyyeoğullarına vermesi ve bu kişilerin yapmış oldukları yanlış davranışlar Müslümanların tepkisini çekti.¹⁰⁹ Peygamberimizin sürgün ettiği Hakem b. As ve oğlu Mervan b. Hakem'i Medine'ye getirmesi ve onlara devlet hazinesinden bağışta bulunması¹¹⁰ İslâm'dan çıktığı için kanı heder edilen Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i Mısır valisi yapması,¹¹¹ Ebu Zer-i Ğıffari'yi Rebeze'ye sürmesi¹¹² gibi olaylar toplumda huzursuzluğa neden oldu.

Hicri 35 yılının Şevval ayında hac yapmak bahanesiyle Mısır, Kûfe ve Basra'dan bir grup Müslüman valileri şikâyet etmek, istedikleri olmazsa Hz. Osman'ı hilafetten indirmek üzere harekete geçtiler.¹¹³ Hz. Osman bu kişilerle görüştü. Gerekli tedbirleri alacağına söz verdi ve şehirlerine geri gönderdi.¹¹⁴ Bu kişiler bir süre sonra halifenin

¹⁰² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-siyâse*, 15.

¹⁰³ Taberî, *Tarih*, 3/334

¹⁰⁴ Suyûtî, *Tarihu'l-hulefa*, 59.

¹⁰⁵ İbn Haldûn, *Tarih*, 2/452.

¹⁰⁶ İbnu'l Cevzî, *el-Muntazam*, 3/73; İbn Haldûn, *Tarih*, 2/422.

¹⁰⁷ İbn Haldûn, *Tarih*, 2/418.

¹⁰⁸ Fıġlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 77.

¹⁰⁹ Sabri, Hizmetli, *İslâm Tarihi*, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999), 485.

¹¹⁰ Suyûtî, *Tarihu'l-hulefa*, 121.

¹¹¹ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1/356.

¹¹² Yakubî, *Tarih*, 2/120.

¹¹³ Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 2/306.

¹¹⁴ Taberî, *Tarih*, 3/561.

kendilerinin öldürülmesini emreden mektup yazdığını öne sürerek geri döndüler.¹¹⁵ Halifenin evini kuşattılar onun dışarı çıkmasını ve cemaatle namaz kılmasını engellediler.¹¹⁶ Yaklaşık iki ay süren kuşatmanın sonunda Hz. Osman evine giren birkaç kişi tarafından şehit edildi.¹¹⁷ Hz. Osman'ın şehit edilmesi İslam tarihinin en önemli olaylarından biridir. Bu olayla birlikte fitne kapısı kapanmamak üzere açılmıştır.¹¹⁸

Hz. Osman'ın ölümünden sonra bir rivayete göre bir gün sonra,¹¹⁹ başka bir rivayete göre beş gün sonra¹²⁰ Hz. Ali'ye biat edildi. Hz. Ali'ye Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam'ın da aralarında bulunduğu toplumun büyük kesimi biat etti.¹²¹ Mervan b. Hakem, Said b. As ve Velid b. Ukbe gibi Ümeyyeoğullarının önde gelen kişileri biat etmediler.¹²²

Hz. Ali'yi hilafetinin ilk yılında büyük bir sorun bekliyordu. Hz. Osman bir grup isyancı tarafından öldürülmüştü ve katillerinin bulunup cezalandırılması gerekiyordu.¹²³ Hz. Ali, toplumda bir otorite kuramamıştı. Bu sorunu zaman içerisinde halletmeyi düşünüyordu.¹²⁴ Ancak bu sorunu halletmesi için yoğun bir baskı vardı. Bu konuda talepte bulunanlardan birisi Hz. Aişe idi. Hz. Aişe, isyancılar Hz. Osman'ı kuşattıklarında hac yapmak için Mekke'ye gitti.¹²⁵ Burada Hz. Osman'ın ölüm haberini alınca katillerin bulunup cezalandırılmasını istedi.¹²⁶ Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam da kendisine destek verdiler ve Mekke'ye gittiler.¹²⁷ Talha ve Zübeyr, Hz. Aişe'ye katillerin Hz. Ali'nin yanında olduğunu Basra'ya gidip taraftar toplayarak Hz. Osman'ın kanını talep etmeyi teklif ettiler.¹²⁸ Birlikte Basra'ya gittiler, topladıkları taraftarlarla, Hz. Ali'nin ordusunun karşısına çıktılar. İki taraf müzakereye başladı.¹²⁹ Hz. Ali katillerin cezalandırılması için kendisine süre tanınmasını istedi. Hz. Aişe ise

¹¹⁵ Yakubî, *Tarih*, 2/121; Suyutî, *Tarihu'l Hulefa*, 123.

¹¹⁶ İbn Haldûn, *Tarih*, 2/485.

¹¹⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/307; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 123.

¹¹⁸ Bahriye Üçok, *Emevîler-Abbasiler*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 16.

¹¹⁹ Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 134.

¹²⁰ Taberî, *Tarih*, 3/568.

¹²¹ İbn Haldûn, *Tarih*, 2/490.

¹²² Yakubî, *Tarih*, 2/123; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1/441.

¹²³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 63.

¹²⁴ Ethem Ruhi Fırlalı, *İmam Ali*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 62.

¹²⁵ Taberî, *Tarih*, 4/6; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1/420.

¹²⁶ Taberî, *Tarih*, 4/6; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1/434.

¹²⁷ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1/452; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/327.

¹²⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 53; Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 206.

¹²⁹ Fırlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 85.

buraya geliş sebebinin insanların arasını ıslah etmek olduğunu söyledi.¹³⁰ İki taraf anlaşmak üzereyken karşılıklı olarak iki orduya da saldırılar gerçekteşti ve savaş başladı.¹³¹ Savaşta Hz. Ali'nin ordusu üstünlük sağladı. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam öldü. Hz. Ali, Hz. Aişe taraftarlarına esir muamelesi yapmadı.¹³² Hz. Aişe'nin güvenli bir şekilde Medine'ye dönmesini sağladı.¹³³

Savaş, Hz. Aişe'nin bindiği deve etrafında gerçekteştiği için Cemel Savaşı adı verildi.¹³⁴ Bu savaş, iki Müslüman ordunun yapmış olduğu ilk savaş olmuştur. İslam'ın ilk yıllarından itibaren her türlü sıkıntıya katlanarak bir arada bulunan Müslümanlar birbirleriyle savaştılar. Bu savaş Müslümanlar arasındaki ayrılığı daha da artırdı.

Hz. Ali'yi bekleyen bir diğer sorun şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan meselesiydi. Hz. Ali halife olunca tüm valileri değiştirmek istedi. Ancak şam'a gönderdiği vali Muaviye tarafından geri çevrildi.¹³⁵ Muaviye Hz. Osman'ın akrabası olduğu için onun kanını talep ediyor, kâtilleri cezalandırılıncaya kadar biat etmeyeceğini bildiriyordu.¹³⁶ şam halkının desteğini alan Muaviye Hz. Ali'nin tüm çabalarına rağmen biat etmedi. Böylece Müslümanlar bir kez daha karşı karşıya geldi. İki ordu Siffin denen yerde karşılaştı.¹³⁷ Pek çok Müslümanın ölümüne sebep olan savaş Hz. Ali'nin zaferiyle sonuçlanacakken Amr b. As'ın tavsiyesiyle şam ordusu Kur'an-ı Kerim sayfalarını mızraklarının ucuna takarak Kur'an aramızda hakem olsun dedi.¹³⁸ Hz. Ali'nin bunun bir hile olduğunu belirtmesine rağmen taraftarlarını ikna edemedi ve işin hakemlere bırakılmasına razı oldu.¹³⁹ Hz. Ali'nin hakemi Ebu Musa el Eş'ari, Muaviye'nin hakemi Amr b. As oldu.¹⁴⁰ Hz. Ali'nin hakemi Ebu Musa el Eş'ari, Hz. Ali'yi hilafetten aldığını belirtti. Muaviye'nin hakemi Amr b. As ise Muaviye'yi halife ilan ettiğini söyledi.¹⁴¹ Böylece görüşmeler kilitlendi ve olay sonuca kavuşturulamadı.

¹³⁰ Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, (İstanbul: 1986), 2/485.

¹³¹ Taberî, *Tarih*, 4/27; İbnu'l Cevzî, *el-Muntazam*, 3/336.

¹³² Taberî, *Tarih*, 4/30.

¹³³ Dineverî, *Ahbaru't Tıval*, 217; İbnu'l A'sem, *el-Fütüh*, 1/490.

¹³⁴ Sırma, İhsan Süreyya, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008), 220.

¹³⁵ Dineverî, *Ahbaru't Tıval*, 203; İbn Haldûn, *Tarih*, 2/492.

¹³⁶ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 223.

¹³⁷ Taberî, *Tarih*, 4/37.

¹³⁸ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 280; İbnu'l Cevzî, *el-Muntazam*, 3/364.

¹³⁹ İbnu'l Cevzî, *el-Muntazam*, 3/364.

¹⁴⁰ Taberî, *Tarih*, 4/46; İbnu'l Cevzî, *el-Muntazam*, 3/365.

¹⁴¹ Taberî, *Tarih*, 4/51; İbnu'l Cevzî, *el-Muntazam*, 3/371.

Hakemlerin kararı Hz. Ali'nin hilafetini etkilemedi. Hz. Ali halifelîğe devam etti, ancak halifelîği tartışırlı hale geldi. Olayın başlangıcında Hz. Osman'ın katillerinin bulunması istenirken hakemlerin kararı ile mesele halifenin kim olacağı meselesine dönüştü.

Sıffin Savaşı binlerce Müslümanın ölümüne sebep olan bir savaştır. Yine bu savaş Müslümanlar arasındaki bağların kopmasına neden olan bir savaş olmuştur. Bu savaştan sonra Müslümanlar arasındaki görüş ayrılıkları keskinleşmiştir.

2. Hilafet Meselesi

Hilafet, Arapça خلف kökünden türemiş “kendisinden sonra arkasından gelen”,¹⁴² “birinin yerine geçen¹⁴³ ve onu temsil eden”, “yerine geçmiş olduğu kişinin yaptığı işi yapan”¹⁴⁴ gibi anlamlara gelen bir kelimedir. Terim olarak hilafet, görevi İslami hükümleri uygulamak ve dini muhafaza etmek olan ve bu işi peygamber adına yürüten kişinin bulunduğu kurumu ifade eder.¹⁴⁵ Hilafet makamında bulunan kişiye halife denir. Halife denince İslam devletindeki devlet başkanı anlaşılır.

Hilafet konusu mezhepler arasında görüş ayrılıklarına yol açmış bir konudur. Halifenin gerekli olup olmadığı, halifenin nasıl belirleneceği, halifenin kim olacağı, halifenin hangi milletten veya kabileden olacağı gibi konular mezhepler arasında görüş ayrılıklarına sebep olmuştur.

Hilafetle ilgili ilk ihtilaf ümmeti yönetecek bir halifeye ihtiyaç olup olmadığıdır. İslâm ümmetinin büyük çoğunluğu, Müslümanların işlerini yönetecek bir halifenin gerekli olduğu konusunda görüş birliği içindedir.¹⁴⁶ Hâricilerden Necedat fırkası Müslümanlar Kur'an'a uygun hayat yaşayıp, toplumdaki görevlerini yerine getirirse halifeye ihtiyaç duyulmayacağı görüşündedir.¹⁴⁷

¹⁴² İsfehani, “hlf”, 207; Zebidi, “hlf”, 23/240.

¹⁴³ Ebu Hüseyin Ahmed İbn Faris, “hlf”, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğat*, (Beyrut: Daru'l Fikr, 1979), 2/210; Zebidi, “hlf”, 23/245.

¹⁴⁴ Ebu Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, “hlf”, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Daru Sâdr, 2005), 1/1148.

¹⁴⁵ Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 4.

¹⁴⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/3; Bağdadî, *Usûlu'd-dîn*, 271.

¹⁴⁷ Nevbahtî, Ebu Muhammed Hasan b. Musa, *Fıraku's-Şia*, (Necef: el-Mektebetu'l-Murtezaviyye, 1936), 10; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/119.

Hilafet ile ilgili ikinci ihtilaf halifenin nasıl belirleneceğidir. Şia'ya göre halife nass ile belirlenir. Hilafet meselesi usulu'd- dindendir.¹⁴⁸ Yani hilafet meselesi iman meselesidir. Böyle önemli bir konuda peygamberimizin görüş bildirmemesi düşünülemez.¹⁴⁹ Bu yüzden peygamberimiz vefat etmeden önce Hz. Ali'yi halife olarak tayin etmiştir. Bu tayin Ğadir-i Hum olayı ile gerçekleşmiştir.

Peygamberimiz Veda Haccından dönerken “Ey Resul! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan onun elçiliğini yapmamış olursun”¹⁵⁰ ayeti nazil oldu. Bunun üzerine peygamberimiz sıcak havada konaklamaya elverişli olmayan Ğadir-i Hum denen yerde konakladı ve insanların toplanmasını istedi. Hz. Ali'yi yanına çağırđı, elinden tutup kollarını havaya kaldırdı ve “Ben kimin mevlasıysam Ali de onun mevlasıdır Allah'ım onu seveni sev, ona düşman olana düşman ol.” dedi ve ardından “Bugün dininizi kemâle erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve size din olarak İslamı seçtim.”¹⁵¹ ayeti nazil oldu. Hz. Ali'nin hilafetini bildirip risalet vazifesini yerine getiren peygamberimiz sevinçten tekbir getirdi.¹⁵² Şia'ya göre peygamberimiz, toplumdan gelebilecek tepkilerden çekinerek Hz. Ali'nin velayetini açıklamamış, bu yüzden Maide Sûresi 67. ayet ile uyarılmıştır. Bunun üzerine insanları acil olarak toplayıp Hz. Ali'nin velayetini açıklamıştır.¹⁵³ Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in de aralarında bulunduğu sahabeler Hz. Ali'yi tebrik etmişlerdir.¹⁵⁴

Peygamberimizin Hz. Ali ile ilgili olarak söylemiş olduğu “Senin benim yanımdaki konumun Harun'un Musa'nın yanındaki konumu gibidir. Ancak benden sonra peygamber gelmeyecek”¹⁵⁵ sözü Şia tarafından Hz. Ali'nin hilafetine delil olarak gösterilir.¹⁵⁶ Hz. Ali, peygamberlik vasfı dışında Hz. Harun'a benzetilir.¹⁵⁷

¹⁴⁸ Keskin, *Kendi Kaynakları Işığında Şia İnanç Esasları*, 129.

¹⁴⁹ Muhammed b. Numan Şeyh Müfid, *el-İfsâh fi'l-İmâme*, (Kum: Şebketu'l Fikr, 1992), 27; Gölpınarlı, Abdalbaki, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, (İstanbul: Derin Yayınları, 2011), 39.

¹⁵⁰ Maide, 5/67.

¹⁵¹ Maide, 5/3.

¹⁵² Arı, *İlk Üç Halife*, 54; Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, 43.

¹⁵³ Cemal Sofuoğlu, “Ğadir-i Hum Meselesi”, *AÜİFD*, (1983), 462.

¹⁵⁴ Adnan Demircan, *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Ğadîr-i Hum Olayı*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014); 33, Arı, *İlk Üç Halife*, 57.

¹⁵⁵ Bakılanî, *Temhidu'l-evâil*, 133; İbn Hazm, *el-Fasl*, 1/12.

¹⁵⁶ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 19.

¹⁵⁷ Arı, *İlk Üç Halife*, 58.

Halife tayin edildiği iddia edilen Hz. Ali bir süre sonra Hz. Ebu Bekir'e biat etmiştir.¹⁵⁸ Hz. Ali Hz. Ebu Bekir'e hitaben yaptığı konuşmada Hz. Ebu Bekir'in faziletini inkâr etmemiş ancak kendisini hilafete daha uygun olduğunu belirtmiş,¹⁵⁹ ancak peygamberimiz benim halife olmamı vasiyet etti dememiştir.

Peygamberimiz, vefatıyla sonuçlanacak olan hastalığa yakalandığında peygamberimizin amcası Abbas, Hz. Ali'ye "Allah'ın Resûlü bu hastalıktan ölecektir. Ben Abdumuttaliboğullarının ölüm hallerini bilirim Resulullah'a halifeliğin kime ait olacağını sor dedi. Hz. Ali bunu sorarsam ve Resulullah bu işin bize ait olmadığını söylese, halk bu işi bize hiçbir zaman vermez diye cevap verdi.¹⁶⁰ Böyle bir diyalogun geçmiş olması Ğadir-i Hum olduğu iddia edilen tayin işinin olmadığını gösterir. Hz. Ali tayin edilmiş olsaydı böyle bir soruya gerek kalmazdı. Hz. Ali'nin vermiş olduğu cevap hilafete Hz. Ali dışındaki birisinin gelme ihtimali olduğunu gösterir.

Hz. Ali Cemal günü " Resulullah bize emirlik (hilafet) ile ilgili bir şey emretmedi. Biz kendi görüşümüzle Ebu Bekir'i seçtik. O görevini yaptı ve gitti. Ebu Bekir kendi görüşüyle Ömer'i seçti" diyerek hilafet ile ilgili peygamberimizin bir tayininin olmadığını belirtir.¹⁶¹

Peygamberimiz tarafından halife tayin edildiği iddia edilen bir başka kişi de Hz. Ebu Bekir'dir. Konu ile ilgili rivayetlerden bazıları şunlardır:

"Yönetme işi benden sonra Ebu Bekir ve Ömer'dedir."¹⁶² "Benden sonra halifelerin sayısı on iki olacaktır. Ebu Bekir az bir süre hilafette kalacaktır."¹⁶³

Başka bir rivayette peygamberimize kendinden sonra kimin halife olacağı sorulduğunda Ebu Bekir dedi. Sonra kim diye sorulduğunda Ömer dedi. Ömer'den sonra kim dendiğinde Ebu Ubeyde dedi.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Taberî, *Tarih*, 3/334.

¹⁵⁹ Naşi el-Ekber, *Mesailu'l-imâme*, 11; İbnu'l A'sem, *el-Fütûh*, 1/13.

¹⁶⁰ Taberî, *Tarih*, 3/329; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/185; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8/34; Fığlalı, *İmam Ali*, 47.

¹⁶¹ Suyûtî, *Tarihu'l-hulefa*, 12.

¹⁶² Bakılanî, *Temhidu'l-evâil*, 137; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/27.

¹⁶³ Suyûtî, *Tarihu'l-hulefa*, 51.

¹⁶⁴ Suyûtî, *Tarihu'l-hulefa*, 52.

Peygamberimize kendinden sonra sadakaların kime verilmesi gerektiğini soran birisine Ebu Bekir'e diye cevap vermesi,¹⁶⁵ vefatıyla sonuçlanan hastalığında Hz. Ebu Bekir'i cemaate namaz kıldırmakla görevlendirmesi¹⁶⁶ gibi olaylar Hz. Ebu Bekir'in halife tayin edildiği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁶⁷

Bir diğer rivayette ise Peygamberimiz, vefatıyla sonuçlanan hastalığı sırasında Hz. Aişe' den babasını ve kardeşini çağırmasını ve onlara insanların ihtilafa düşmemesi için bir şeyler yazdıracağını söyledi. Yazdıracağı şey Hz. Ebu Bekir'in hilafetiydi.¹⁶⁸

Halife seçimi esnasında ve seçim sonrasında yaşanan olayları değerlendirdiğimizde peygamberimizin herhangi bir kişiyi halife tayin ettiğini söylemek zordur. Peygamberimizin vefatının hemen ardından Müslümanlar halife seçimi işine girişmişlerdir. Halife belirlenmiş olsaydı böyle bir girişime gerek kalmazdı.¹⁶⁹ Halife seçimi yapılırken halife adaylarının İslama giriş öncelikleri, İslama hizmetleri gibi özellikleri ön planda tutulmuştur ve peygamberimizin bir kişiyi tayin ettiği gündeme gelmemiştir.¹⁷⁰

Hz. Ömer bu konu ile ilgili olarak: “Yerime halife tayin edersem bunu benden hayırlısı (Hz. Ebu Bekir) yapmıştır. Halife tayin etmezsem bunu benden hayırlısı (Hz. Muhammed) yapmıştır. Önceden yapılmamış bir iş yapmış olmam”¹⁷¹ sözü, Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Ebu Bekir'i ziyarete gittiğinde Hz. Ebu Bekir'in “Keşke Hz. Peygambere, hilafetin kime ait olduğunu, Ensârın bu işte hakkının olup olmadığını sorsaydım.” dediğini söylemesi peygamberimizin halife tayin etmediğini gösteren delillerdendir.¹⁷²

Hilafetle ilgili tartışmalardan birisi de halifenin Kureyş kabilesinden olması meselesidir.¹⁷³ Bu görüşü savunanların en önemli delili Hz. Ebu Bekir'in Sakife

¹⁶⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/27; Suyûtî, *Tarihu'l-hulefa*, 51.

¹⁶⁶ Taberi, *Tarih*, 3/321; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 1/7; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/186; Suyûtî, *Tarihu'l-hulefa*, 52.

¹⁶⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/26.

¹⁶⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/27; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 19/16.

¹⁶⁹ Mehmet Atalan, “Hz. Muhammed'in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları”, *FÜİFD* 9/2 (2004), 68.

¹⁷⁰ Fığlalı, “Hz. Ebu Bekir'in Halife Seçilişi”, 25.

¹⁷¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 25; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/27; Suyûtî, *Tarihu'l-hulefa*, 12.

¹⁷² Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşiliği*, (Ankara: Otto Yayıncılık, 2011), 71.

¹⁷³ Bağdadî, *Usûlu'd-dîn*, 275

toplantısında söylediği “İmamlar Kureyştendir”¹⁷⁴ sözüdür. Diğer delilleri ise “Bu din on iki halife gelinceye kadar aziz olacak. Bunların hepsi de Kureyşli olacaktır.”¹⁷⁵ Ve “Emirlik kıyamete kadar Kureyş’te kalacaktır.”¹⁷⁶ Ehl-i sünnet, bu hadislere dayanarak halifenin Kureyşli olmasını şart koşar.¹⁷⁷ Şia’ya göre hilafet Hz. Ali ve onun soyuna aittir.¹⁷⁸ Yani halife Kureyşli olmalıdır.

Hilafetin Kureyşli olmamasını savunanların başında Hâriciler gelir. Onlara göre Kur’an’a ve sünnete uyan her kişi halife olabilir. Halifenin Kureyşli olmaması istenen bir durumdur. Çünkü halife zayıf bir kabileden olursa gerektiği zaman azledilmesi kolay olur.¹⁷⁹ Dırar b. Amr ise bu durumu “Eğer imamet için bir Kureyşli bir de köle olursa, biz Kureyşliyi bırakır köleyi seçeriz; çünkü yakınları ve gücü azdır. Eğer Allah’a isyan ederse onu azletmemiz kolay olur” sözleriyle ifade etmiştir.¹⁸⁰ Mutezile de halifenin Kureyşli olmasının gerekli olmadığı görüşündedir.¹⁸¹

İslam dinin ortaya koymuş olduğu insanların eşitliği ilkesini göz önüne alırsak halifelik görevinin bir aileye mahsus bir görev olması düşünülemez. Emanetin ehline verilmesini emreden¹⁸² İslam dinine göre bir göreve o görevi hak eden kişiler geçer. Ailesinden dolayı bir kişi görevden mahrum bırakılamaz veya ailesinden dolayı hak etmediği bir göreve gelemez. Hz. Ebu Bekir’in Sakife toplantısında söylemiş olduğu söz o günkü toplumun bir gerçeği olarak söylenmiş bir söz idi.¹⁸³ Kureyş kabilesi Arapların en önemli kabilesi idi. Araplar yıllarca Kureyş kabilesi tarafından yönetilmişti. Başka bir kabilenin Araplara hükmetmesi mümkün değildi.¹⁸⁴ Böyle bir hadis olmuş olsaydı, Ensâr halife seçimi için toplantı yapmazdı.¹⁸⁵ Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer biraz geç kalsalardı, Kureyşli olmayan Sa’d b. Ubade halife seçilecekti.¹⁸⁶ Peygamberimizin

¹⁷⁴ Bağdadî, *Usûlu’ d-dîn*, 276; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/6.

¹⁷⁵ Buhari, *Ahkâm*, 52; Suyûtî, *Tarihu’ l-hulefa*, 14.

¹⁷⁶ Müslim, *İmare*, 4.

¹⁷⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/8.

¹⁷⁸ Bağdadî, *Usûlu’ d-dîn*, 276; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/10.

¹⁷⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/6.

¹⁸⁰ Kummî, Sa’d b. Abdullah Ebu Halef, *Kitabu’ l-Makalât ve’ l-Fırak*, (Tahran: Müessese-i Matbuat-i Atai, 1963), 9; Nevbahtî, *Fıraku’ ş-Şia*, 10.

¹⁸¹ Nevbahtî, *Fıraku’ ş-Şia*, 10; Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşiliği*, 91.

¹⁸² Nisa, 4/58.

¹⁸³ Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 35.

¹⁸⁴ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadri Ugan, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), 1/492.

¹⁸⁵ Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 35; Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşiliği*, 77

¹⁸⁶ Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşiliği*, 77.

“Başınıza Habeşli bir köle gelse de ona itaat ediniz.”¹⁸⁷ hadisi ve Hz. Ömer’in vefat etmeden önce “Ebu Huzeyfe’nin azatlısı Sâlim sağ olsaydı onu halife tayin ederdim.”¹⁸⁸ demesi Kureyşli olmayan birinin halife olabileceğini gösterir.

Halifenin kim olacağı, halifenin nasıl belirleneceği konuları Tarih boyunca Müslümanlar arasında görüş ayrılığına yol açmış bir meseledir. Allah, insanı akıl ve irade sahibi bir varlık olarak yaratmış ve insana davranışlarını seçme hakkı vermiştir. Davranışlarını özgür iradesi ile belirleyen insanın kendini yönetecek yöneticiyi de kendisi belirlemesi gerekmektedir. Halifenin kim olacağı Allah tarafından belirlenmiş olsaydı tüm Müslümanlar buna uymak zorunda kalacaktı ve bu konuda tartışmak dahi mümkün olmayacaktı.

3. Kur’an-ı Kerim’in Anlaşılmasından Kaynaklanan İhtilaflar

Kur’an-ı Kerim insanların anlaması için indirilen bir kitaptır. Allah insanlara Kur’an’ı anlayabilecek özellikler vermiştir.¹⁸⁹ Allah her insanı Kur’an’ı okuyup anlamakla sorumlu tutmuştur. Bunun sonucunda Kur’an’ı anlama konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır.¹⁹⁰ Bu doğal bir durumdur. Çünkü her insanın zekâsı, kişiliği ve yaşadığı çevre farklıdır. Aynı cümleden farklı fikirler ortaya çıkabilir.¹⁹¹

Kur’an-ı Kerim’deki ayetlerin bir kısmı muhkem yani anlamı açık olan ayetlerdir. Bu ayetlerin içerdiği anlam konusunda tartışma yoktur. Bazı ayetler ise muteşabih ayetlerdir yani anlamında kapalılık bulunan ayetlerdir. Bu gruptaki ayetler mezhepler arasında görüş ayrılığına neden olmuştur. Öncelikle bu ayetlerin te’vil edilip edilmeyeceği tartışılmış, insanların bir kısmı bu ayetin te’vilini ancak Allah bilir diyerek yorumdan kaçınırken bazı kimseler ise Kur’an’ın anlaşılması gerektiği düşüncesinden hareketle ayetleri te’vil etmişlerdir.¹⁹²

Kur’an-ı zahirine bağlı kalıp, ayetin içeriğini tam anlayamamak mezheplerin farklı düşünceler ortaya atmasını sağlamıştır. Ayetin siyak ve sibakının dikkate alınmaması, nüzul sebebinin bilinmemesi ayetten yanlış sonuçlar çıkarılmasına yol

¹⁸⁷ Buhari, Ahkâm,4.

¹⁸⁸ Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 34.

¹⁸⁹ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 36.

¹⁹⁰ Muhammed b. Tavit Tancî, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, ed. Sönmez Kutlu, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 89.

¹⁹¹ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 37.

¹⁹² Fırlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 63.

açmaktadır.¹⁹³ Bu duruma Hâricileri örnek verebiliriz. Hâriciler “Hüküm ancak Allah’ındır.”¹⁹⁴ “Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”¹⁹⁵ ve “Bağy edenlerle Allah’ın emri gelinceye kadar savaşın.”¹⁹⁶ ayetlerini Kur’an’ın bütünlüğüne aykırı şekilde görünen anlamıyla ele alarak Hz. Ali’yi kâfir ilan etmiştir. Onlara göre Allah bağy ehli ile savaşı emrederken Hz. Ali işi hakeme bırakmış, ayetlere ters davranıp kâfir olmuştur. Oysa Kur’an’a bütüncül bakılırsa hakeme başvurmanın İslam aykırı olmadığı görülür.¹⁹⁷ “Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin.”¹⁹⁸ ayeti buna delildir.

Kur’an’a bütüncül bir şekilde yaklaşılması mezhepler arasında görüş ayrılığına yol açmaktadır. Kaderiyye ve Mu’tezile gibi mezhepler insanın fiillerinde hür yaptıklarından sorumlu oldukları ayetleri dikkate alarak insan fiillerindeki ilahi iradeyi yok saymışlardır.¹⁹⁹ Cebriye mezhebi ise, Allah’ın gücü ve iradesi ile ilgili ayetleri esas alarak insanın tüm fiillerinin Allah tarafından belirlendiğini ve insanın seçme hakkının olmadığını iddia etmiştir.²⁰⁰

Kur’an-ı Kerim’deki bazı ayetlerin Arapça dilbilgisi kurallarına göre iki farklı anlama gelebilmesi, farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Örnek olarak şu ayeti verebiliriz: فان الله يضل من يشاء ويهدي من يشاء من يشاء فان ayetinden insan iradesi ile ilgili birbirine zıt iki görüş ortaya çıkabilmektedir. Mu’tezile mezhebi bu ayetteki يشاء fiilini failinin Allah değil من zamiri olduğunu öne sürerek ayete “Allah sapmayı isteyen saptırır, hidayete ermeyi isteyen hidayete erdirir” şeklinde mana verir. Bu ayetlere göre insan seçiminde özgürdür. Hidayete ermek de sapıtmak da insanın elindedir.²⁰¹ Ehl-i Sünnet alimlerine göre ayette geçen يشاء fiilinin faili Allah’tır. Ayetin anlamı: “Allah dilediğini saptırır, dilediğini hidayete erdirir” şeklindedir. Bu ayete göre hidayet de sapıtmak da Allah’ın takdirindedir.²⁰²

¹⁹³ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 37.

¹⁹⁴ Yusuf, 12/40.

¹⁹⁵ Maide, 5/44.

¹⁹⁶ Hucurat, 49/9.

¹⁹⁷ Mehmet Kubat, “Nasların Doğasındaki Subjektivenin İtikadî Ayrılıklara Etkisi”, *YÜİF Kur’an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik-Sempozyumu*, (2001), 113.

¹⁹⁸ Nisa, 4/35.

¹⁹⁹ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 39.

²⁰⁰ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 40.

²⁰¹ Kubat, “Nasların Doğasındaki Subjektivenin İtikadî Ayrılıklara Etkisi”, 117.

²⁰² Kubat, “Nasların Doğasındaki Subjektivenin İtikadî Ayrılıklara Etkisi”, 118.

Bu örnekte görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden değişik görüşler ortaya çıkabilmektedir.

Mezheplerin ortaya çıkmasının nedenleri bu üç maddeyle sınırlı değildir. İnsanların algılama düzeylerinin farklı oluşu, farklı toplumlarda yaşamaları ve bunun sonucu farklı kültürlere sahip olmaları, Müslümanların farklı dinlerin ve kültürlerin etkisi altında kalmaları gibi olayların da mezheplerin ortaya çıkışına neden olduğunu söyleyebiliriz.²⁰³

İnsanların bir konu hakkında farklı düşünceleri son derece doğal bir olaydır. Aynı ayeti veya aynı hadisi iki kişi farklı yorumlayabilmektedir. Bu görüş ayrılıklarını ihtilafa dönüştürmemek bu farklı düşünceleri birer zenginlik haline getirmek tüm Müslümanların sorumluluğudur.

²⁰³ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 43-55; Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 33-51; Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 42-67.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİ SİYASİ OLAYLAR

I. ABDÜLMELİK B. MERVAN'IN HAYATI VE KİŞİLİĞİ

A. Abdülmelik b. Mervan'ın Hayatı

Emevî halifelerinin beşincisi olan Abdülmelik b. Mervan b. Hakem b. El- As,²⁰⁴ hicri yirmi altıncı yılda Medine'de doğdu.²⁰⁵ Babası Mervan b. Hakem b. El- As,²⁰⁶ annesi Aişe bint Muaviye b. Muğire b. Ebu'l- As b. Ümeyye'dir.²⁰⁷ Künyesi Ebu Velid'dir.²⁰⁸ Abdülmelik b. Mervan'ın dört oğlu kendisinden sonra halifelik yaptığı için kendisine "Ebu'l-Emlak(meliklerin babası)ismi verilmiştir.²⁰⁹

Bazı tarih kitaplarında Abdülmelik b. Mervan'ın iki dedesinin de peygamberimiz tarafından lanetlenmiş kişiler olduğu ifade edilir.²¹⁰ Abdülmelik'in dedelerinden babasının babası olan Hakem b. El- As, Mekke'nin fethinde Müslüman olmuş,²¹¹ ancak peygamberimize karşı saygısızca davranmıştır. Müslümanların sırlarını açıkladığı²¹² ve peygamberimizin taklidini yaptığı gerekçesi²¹³ ile peygamberimiz tarafından Taif'e sürülmüştü.²¹⁴ Abdülmelik'in diğer dedesi Muaviye b. Muğire, Uhud savaşında müşriklerin ordusunda yer almış, Hz. Hamza'nın şehid edilmesinden sonra onun burnunu kesmiş,²¹⁵ daha sonra Müslümanlar tarafından yakalanarak peygamberimizin

²⁰⁴ İbn Kelbî, *Cemheretu'n-neseb*, 39; İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/221; Halife b. Hayyat, *Kitabu't-Tabakat*, 420; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/246.

²⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/221; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/246; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 166; Hicri yirmi üçüncü yılda doğduğuna dair rivayetler de vardır. İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 5/148.

²⁰⁶ Halife b. Hayyat, *Kitabu't-Tabakat*, 420.

²⁰⁷ İbn Kelbî, *Cemheretu'n-neseb*, 39; İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/221; Halife b. Hayyat, *Kitabu't-Tabakat*, 420; İbn Kudame, *Muvaffakudin Abdullah b. Ahmed, et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kureyşiyîn*, (Beyrut: Alemu'l-Kütub, 1988), 185.

²⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/221; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 155; Taberî, *Tarih*, 4/234; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 166.

²⁰⁹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 5/147.

²¹⁰ Yakubî, *Tarih*, 2/188.

²¹¹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 6/36.

²¹² Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/125; Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-İber fi haber men ğaber*, (Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, ts.), 1/23.

²¹³ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/27; Zehebî, *el-İber*, 1/23.

²¹⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/125; Zehebî, *el-İber*, 1/23.

²¹⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/164; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/382.

emri ile Hz. Ali tarafından öldürülmüştü.²¹⁶ Başka bir rivayete göre Muaviye b. Muğire, Uhud savaşı sonrası Medine'ye gelmiş Hz. Osman'dan kendisi için eman almasını istemişti. Hz. Osman peygamberimizle görüştü. Peygamberimiz, Muaviye'ye üç gün süre verdi ve bu sürede Medine'den ayrılmasını istedi. Üç günlük sürenin geçmesine rağmen Muaviye Medine'yi terk etmeyince yakalandı ve idam edildi.²¹⁷

Abdülmelik'in çocukluğu babasının görevinden dolayı Medine'de geçti. Abdülmelik'in babası o yıllarda devlet kâtipliği görevini yürütüyordu. Bu yüzden Abdülmelik, küçük yaştan itibaren devlet işlerinden haberdar oldu.²¹⁸ On yaşındayken İslam tarihinin akışını değiştiren Hz. Osman'ın şehid edilmesi olayına tanık oldu.²¹⁹

Abdülmelik, on altı yaşındayken Bizans'a karşı düzenlenen bir seferde görev almıştır.²²⁰ Aynı yıl içerisinde halife Muaviye tarafından Medine divanı başkanlığı görevine getirilmiştir²²¹ Hicri kırk beş yılında İfrîkiyye'nin fethi için görevlendirilen Muaviye b. Hudeyc komutasındaki ordu ile sefere çıkmıştır.²²² Muaviye b. Hudeyc, Abdülmelik'i Celula bölgesinin fethi için görevlendirmiş,²²³ o da bu görevi başarıyla yerine getirerek Celula'nın fethini gerçekleştirmiştir.²²⁴ Abdülmelik bir yıl sonra Sicilya'ya yapılan deniz seferine iştirak etmiştir.²²⁵

Abdülmelik, Zeyd b. Sabit'in ölümü üzerine yeniden Medine divanında görevlendirilmiş ve Harre olayına kadar bu görevi sürdürmüştür.²²⁶

Hicri altmış üçüncü yılda Medineliler Abdullah b. Hanzala önderliğinde halife Yezid b. Muaviye'ye karşı baş kaldırdılar. Vali Osman b. Muhammed'i makamından

²¹⁶ İbn Kudame, *et-Tebyîn*, 185.

²¹⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/164.

²¹⁸ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 59.

²¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/221; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/377; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/247; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları,1988), 1/266.

²²⁰ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/221; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/377.

²²¹ Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/26; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/197; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/377.

²²² Halife b. Hayyat, *Tarih*, 158; Ebu Kasım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2005), 37/124; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, 4/21; Sallâbî, *Emeviler Dönemi*, 1/604.

²²³ Şihâbuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldan*, (Beyrut: Daru Sadır, 1977), 2/156; Sallâbî, *Emeviler Dönemi*, 1/605.

²²⁴ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/125; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldan*, 2/156.

²²⁵ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 64.

²²⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 155.

kovdular, daha sonra Medine’de yaşayan tüm Ümeyyeoğullarını şehirden çıkardılar.²²⁷ Bu kişiler Mervan’ın şehir dışındaki evine sığındılar. Medineliler, evi kuşatarak Ümeyyeoğullarını kontrol altında tuttular.²²⁸ Bunun üzerine Mervan b. Hakem, Yezid b. Muaviye’ye kendilerine yardım etmeleri için mektup yazdı.²²⁹ Bu mektup üzerine Yezid Müslim b. Ukbe komutasındaki orduyu Medine’ye gönderdi.²³⁰ Ordunun geldiğini haber alan Medineliler, kuşatmayı kaldırdı ve Ümeyye oğullarının şehri terk etmesine izin verdiler. Ayrıca Ümeyye oğullarına gelen orduya bilgi vermemeleri konusunda yemin ettirdiler.²³¹

Müslim, Medine’ye yaklaştığında Ümeyye oğulları ile karşılaştı. Onlardan şehir hakkında bilgi almak istedi. Hz. Osman’ın oğlu Ömer, yemin ettiğini belirterek bilgi veremeyeceğini söyledi.²³² Abdülmelik ise şehir ile ilgili gerekli bilgileri Müslim’e anlattı.²³³ Ordunun Harre tarafından şehre girmesi gerektiğini söyledi. Müslim, Abdülmelik’in tavsiyesine göre hareket etti.²³⁴ Savaş sonunda Medineliler ağır bir yenilgiye uğradı.²³⁵ Bunun üzerine Abdülmelik çok sevindi ve secde ederek Allah’a hamdu senada bulundu.²³⁶ Abdülmelik, vermiş olduğu bilgilerle bu savaşın kazanılmasına önemli bir katkıda bulunmuştur.²³⁷ Ancak kendisi savaşa katılmamış Zi Huşub denen yerde beklemiştir.²³⁸

Harre savaşının ardından Abdülmelik ve Ümeyyeoğulları tekrar Medine’ye döndüler. Muaviye b. Yezid’in hilafeti döneminde Medine’de yaşadılar. Muaviye b. Yezid’in ölümü ile birlikte oluşan iktidar boşluğunda Abdullah b. Zübeyr, Mekke’de halifeliğini ilan etti.²³⁹ Medine’ye hâkim olan İbn Zübeyr, Ümeyyeoğullarını şehirden çıkardı.²⁴⁰ Abdülmelik, babası ve diğer aile fertleri ile birlikte şehirden ayrıldı. Bu sırada

²²⁷ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-kübra*, 7/222; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/125.

²²⁸ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/126.

²²⁹ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 182.

²³⁰ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-kübra*, 7/222.

²³¹ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-kübra*, 7/222; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/126.

²³² Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 72.

²³³ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-kübra*, 7/223; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/126.

²³⁴ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/126; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/174.

²³⁵ Dineverî, *Ahbaru’t-tıval*, 392; Mesudî, *Mürucu’z-zeheb*, 3/72; Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Harre Savaşı”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/246.

²³⁶ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-Kübra*, 7/222; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/126.

²³⁷ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 74.

²³⁸ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-kübra*, 7/222.

²³⁹ Yakubî, *Tarih*, 2/178.

²⁴⁰ Yakubî, *Tarih*, 2/178.

Abdülmelik çiçek hastalığına yakalanmıştı.²⁴¹ Bu yüzden Abdülmelik bezlere sarılı bir vaziyette Medine'den çıkarılmıştır.²⁴² İbn Zübeyr, şehirden çıkardığı Ümeyyeoğullarının kabilenin diğer fertleriyle birleşip daha güçlü bir şekilde kendisine saldırabileceğini düşünerek onları geri çevirmek istemiş ancak bunu başaramamıştır.²⁴³

Hicri altmış dördüncü yılda Ümeyyeoğulları Cabiye denen yerde toplanarak Mervan b. Hakem'e biat ettiler. İbn Zübeyr'e biat etmiş olan Dahhak b. Kays ile Mervan b. Hakem'in taraftarları arasında Merc-i Rahit savaşı meydana geldi. Abdülmelik hastalığı nedeniyle bu savaşa katılmadı.²⁴⁴ Mervan b. Hakem, halifeliği döneminde Abdülmelik'i Filistin valiliğine getirdi.²⁴⁵ Mervan b. Hakem daha sonra Cabiye toplantısında verdiği sözden dönerek oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'i veliaht tayin etti.²⁴⁶

Hicri altmış beş yılının Ramazan ayında Mervan'ın ölümünden sonra Abdülmelik'e Şam'da biat edildi.²⁴⁷ Abdülmelik göreve geldiğinde İslam dünyası parçalanmış durumda idi.²⁴⁸ Abdülmelik'e sadece Şam ve çevresinde biat edilmişti.²⁴⁹ Hicaz, Irak, Yemen ve Horasan gibi yerlerde Abdullah b. Zübeyr'e biat edilmişti.²⁵⁰ Bu parçalanmış yapıdan istifade etmek isteyen Bizans devleti harekete geçmişti.²⁵¹ Abdülmelik, yıkılma noktasına gelen Emevî devletini kısa sürede toparlayarak eski gücüne kavuşturmuş ve devletin ikinci kurucusu olmuştur.²⁵² Abdülmelik ilk önce bir miktar vergi ödemeyi kabul ederek Rumlarla ateşkes yaptı.²⁵³ Dış tehlikeden emin olduktan sonra içerideki problemlerle ilgilenmeye başladı. Hilafetini ilan eden Abdullah

²⁴¹ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 76.

²⁴² Yakubî, *Tarih*, 2/178.

²⁴³ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 76.

²⁴⁴ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 77.

²⁴⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 5/127.

²⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/223; Halife b. Hayyat, *Tarih*, 200.

²⁴⁷ Yakubî, *Tarih*, 2/188; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/247; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 155; Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 421; Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/19; İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/223.

²⁴⁸ Abdülmelik b. Mervan'ın hilafetinin ilk yıllarında Müslümanlar Mekke'de dört farklı sancak altında Hac yapmışlardır. Bu sancaklar; Abdullah b. Zübeyr'in sancağı, Muhammed b. Hanefiyye'nin sancağı, Hâricilerin sancağı ve Ümeyyeoğullarının sancağı idi. Yakubî, *Tarih*, 2/184; Taberî, *Tarih*, 4/179.

²⁴⁹ Aycan-Sarıçam, *Emeviler*, 43.

²⁵⁰ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", 1/266.

²⁵¹ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", 1/269.

²⁵² Aycan-Sarıçam, *Emeviler*, 43.

²⁵³ Ahmed b. Yahya Belâzurî, *Fütuhu'l-Buldan(Ülkelerin Fethi)*, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 219.

b. Zübeyr'i ortadan kaldırarak hilafetini sağlamlaştırdı.²⁵⁴ Muaviye döneminden beri Emevîlere karşı etkin bir güç olan Hâricilere bu dönemde ağır bir darbe vuruldu.²⁵⁵ İçeride birlik sağlandıktan sonra fetih hareketlerine başlandı. Afrika kıyılarına düzenlenen seferler ile buralarda tekrar hâkimiyet sağlandı.²⁵⁶ Anadolu'ya yapılan seferlerde Erzurum ve çevresi ele geçirildi.²⁵⁷ Abdülmelik hükümdarlığı süresince dağılma noktasına gelen Emevî devletini Atlas okyanusundan Maveraunnehir'e kadar uzanan bir devlet haline getirdi.²⁵⁸

Abdülmelik b. Mervan'ın hilafeti döneminde idari, ekonomik ve kültürel alanlarda pek çok yenilik yapılmıştır. Bunlardan birisi divanların Arapçalaştırılmasıdır. Emevîler döneminde İslam toprakları genişledi, pek çok yer fethedildi. Yeni fethedilen yerlerdeki kurumlara dokunulmamıştır.²⁵⁹ Buralarda Bizans ve İran etkisi Abdülmelik dönemine kadar devam etti. Divan kayıtları Suriye ve Mısır bölgesinde Rumca, Irak bölgesinde ise Farsçaydı.²⁶⁰ Bu kayıtları gayr-ı Müslim kişiler tutmaktaydı.²⁶¹

Abdülmelik, divanı Arapçaya çevirme görevini Süleyman b. Sa'd'a verdi. Süleyman'a bu görevi karşılığı Ürdün'ün bir yıllık haracı verildi. Bir yıl sonra Süleyman b. Sa'd, defterlerin Arapçaya çevrilme işini tamamladı.²⁶²

Abdülmelik döneminin en önemli gelişmelerinden birisi para basılmasıdır. Abdülmelik dönemine kadar İslam dünyasında Bizans altın dinarı ve Sasani gümüş dirhemi kullanılıyordu.²⁶³ Ülke içerisinde ağırlığı birbirinden farklı paralar kullanılmaktaydı. Farklı ağırlıkların olması hem karışıklığa hem de gelir kaybına neden oluyordu.²⁶⁴ Bunu önlemek isteyen Abdülmelik, İslam devletinin ilk parası bastırdı.²⁶⁵

²⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/247.

²⁵⁵ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", 1/267.

²⁵⁶ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 56.

²⁵⁷ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 58.

²⁵⁸ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", 1/267.

²⁵⁹ Hitti, Philip, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 305.

²⁶⁰ Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, 303.

²⁶¹ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", 1/267.

²⁶² Belâzurî, *Fütuhu'l-büldan*, 224.

²⁶³ Belâzurî, *Fütuhu'l-büldan*, 534; Sırma, *Emevîler Dönemi*, 89.

²⁶⁴ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 389.

²⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/226; Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 462; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/248; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 168; Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, 305.

Paranın bir yüzüne “Lâ ilahe illallahu vahdehu lâ şerike leh diğ er yüzüne Kul Hüvallahu ehad, halka kısmına Muhammedun Resullah erselehu bi'l hüda ve dinil hak yazdırdı.²⁶⁶

Paralar tedavüle çıktıktan sonra Rum hükümdarı Abdülmelik'e bir mektup yazdı. Mektubunda “Sizler paralarınız üstüne bizim nefret ettiğimiz şeyleri yazmaya başladınız. Böyle şeyleri yazmaktan vazgeçin; yoksa biz de dinarlarımızın üzerine peygamberiniz hakkında kötü şeyler yazacağız” diyerek tehditte bulundu.²⁶⁷ Abdülmelik bu konuda Halid b. Yezid'e danıştı. Halid, “Ey müminlerin emiri korkma onların paralarını yasakla kendi paranı bas ve onların nefret ettiği şeyleri yazmaya devam et” dedi. Abdülmelik bu tavsiyeye uyarak para basımına devam etti.²⁶⁸

Abdülmelik döneminde ilmi faaliyetlere de önem verildi. Kur'an-ı Kerim'e nokta ve hareke konması bu dönemde gerçekleşti. İslam topraklarının genişlemesi ile değişik kültürlerden insanlar Müslüman oldu. Bu kişiler Kur'an- Kerim'i okurken hatalar yapıyordu. Bu karışıklığı önlemek için Irak valisi Haccac b. Yusuf es-Sekafi'nin emri ile Ebu Esved ed-Düveli, öğrencileri Nasr b. Asım el- Leysi ve Yahya b. Ya'mer el Advanî Kur'an-ı Kerim'e nokta ve hareke koydular.²⁶⁹ Sınırların genişlemesi ve çeşitli siyasi olaylar hadis uydurulmasına neden olmuştu. Abdülmelik'in emri ile İbn Şihab ez-Zühri hadisleri toplamak için çalışma yapmıştır.²⁷⁰

Abdülmelik devrinde imar faaliyetlerine de önem verilmiş, artık büyük bir imparatorluk haline gelen İslâm devletinin her tarafında yollar ve köprüler yapılmış, birçok eser meydana getirilmiştir.²⁷¹ Bunların başında İslâm dünyasındaki ilk büyük camilerden biri olan Kubbetü's-Sahrâ'nın inşası gelmektedir.²⁷² Kâbe tamir edilerek tavaf alanı genişletilmiştir.²⁷³ Yeni fethedilen yerlerin güvenliği için ordugâh şehirleri kurulmuştur. Bunlardan bazıları, Haccac b. Yusuf tarafından kurulan Vâsıt,²⁷⁴ Abdülaziz

²⁶⁶ Suyutî, *Tarihu 'l-hulefa*, 168.

²⁶⁷ İbn Haldûn, *Tarih*, 3/48; Suyutî, *Tarihu 'l-hulefa*, 168.

²⁶⁸ Belâzurî, *Fütuhu 'l-büldan*, 274; Suyutî, *Tarihu 'l-hulefa*, 168.

²⁶⁹ Ebu'l-Abbas Şemsettin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefayâtu 'l-a'yân ve enbau ebnai'z-zaman*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dar-u Sadır, 1978), 2/32.

²⁷⁰ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 417.

²⁷¹ Yıldız, “Abdülmelik b. Mervan”, 1/270.

²⁷² Yıldız, “Abdülmelik b. Mervan”, 1/270; Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, 309.

²⁷³ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 448.

²⁷⁴ Suyutî, *Tarihu 'l-hulefa*, 166; Taberî, *Tarih*, 4/229.

b. Mervan tarafından kurulan Hulvan ve Hassan b. Nu'man tarafından kurulan Tunus şehirleridir.²⁷⁵

Abdölmelik, askerî alanda da yenilikler yapmıştır. Bu dönemde zorunlu askerlik uygulamasına geçilmiştir.²⁷⁶ Ordunun büyük çoğunluğu Araplardan oluşmuş, sınırların genişlemesiyle değişik milletlerden insanlar da orduya katılmıştır.²⁷⁷

İlk Emevî halifesi Muaviye b. Ebi Süfyan döneminde kurulan posta teşkilatı Abdölmelik döneminde geliştirilmiştir.²⁷⁸ Bu teşkilat ilk başlarda devlet görevlilerinin resmi yazışmalarından ibaret iken daha sonra görevlilerin bölgelerindeki olayları merkeze ilettiği bir istihbarat aracı oldu.²⁷⁹

Abdölmelik b. Mervan hicri seksen beşinci yılda oğulları Velid ve Süleyman için biat aldı.²⁸⁰ Mervan b. Hakem döneminde alınan biata göre Abdölmelik'ten sonra kardeşi Abdülaziz halife olacaktı. Abdülaziz'in bu yıl içerisinde vefat etmesi Abdölmelik'in önündeki engeli kaldırdı.²⁸¹

Abdölmelik b. Mervan Hicrî seksen altı yılın Şevval ayında vefat etti.²⁸² Ölmeden önce oğullarına şu vasiyette bulundu: “Sizlere Allah'ın takvasından ayrılmamanızı tavsiye ediyorum, çünkü en süslü elbise ve en muhkem sığınak odur. Büyükleriniz küçüklerinize merhamet etsin. Küçükleriniz de büyüklerinizin hakkını tanısın. Mesleme'ye dikkat ediniz. Onun görüşünü uygulayınız, bununla birlikte onunla uğraşmayınız. O sizin için arkasından atış yapacağınız bir kalkandır. Haccac'a gereken ikramda bulununuz, çünkü bu minberleri size hazırlayan, ülkeleri size kazandıran, düşmanlarınızı zelil eden odur. Ümmü Bürde'nin çocukları olarak aranızda akrepler dolaşmasın. Savaşlarda çetin olunuz, çünkü savaş hiç bir ölümü yaklaştırmaz. İyiliğin zirveleri olunuz, çünkü iyiliğin hem ecri, hem de şerefi kalıcıdır. Özellikle şerefli olan kimselere iyilik yapınız, çünkü bu gibi kimseler yapılan iyiliği unutmazlar ve kendilerine yapılan iyiliklere de daha bir güzel karşılık verirler. Kötülük yapanları

²⁷⁵ Erkoçoğlu, *Abdölmelik b. Mervan*, 444.

²⁷⁶ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 109.

²⁷⁷ Erkoçoğlu, *Abdölmelik b. Mervan*, 374.

²⁷⁸ Yıldız, “Abdölmelik b. Mervan”, 1/270; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 105.

²⁷⁹ Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, 305.

²⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/231; Taberî, *Tarih*, 4/233.

²⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/230; Taberî, *Tarih*, 4/233.

²⁸² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 156; İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 5/147; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/164. Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/249; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 166.

kötülüklerinden vazgeçirmeye çalışınız. Vazgeçerlerse siz de onları cezalandırmaktan vazgeçiniz, tekrar o kötülüğü yapmağa kalkıştırlarsa bu takdirde onları cezalandırınız”²⁸³

Abdûlmelik öldükten sonra Câbiye kapısının dış tarafına gömüldü.²⁸⁴ Cenaze namazını Velîd kıldırdı.²⁸⁵

Abdûlmelik b. Mervan, yirmi bir yıl (H.65-86) süren hükümdarlığı ile Tarihe damga vurmuş bir kişidir. Yıkılma sürecine giren Emevî devletini ayağa kaldırmış ve devlet kurumlarında önemli yenilikler yaparak devletin ikinci kurucusu olmuştur. Abdûlmelik b. Mervan’ın yaptığı İslam Tarihi açısından çok önemli çalışmaları olmuştur. Kur’an-ı Kerim’in harekelenmesi ve para bastırılması sadece Emevî Tarihi için değil; İslam Tarihi açısından çok önemli olaylardır.

B. Abdûlmelik b. Mervan’ın Kişiliği

Abdûlmelik b. Mervan’ın çocukluk dönemi babasının görevi nedeniyle Medine’de geçmiştir. Medine pek çok sahabenin yaşadığı bir yer olduğu için bir ilim merkeziydi. Abdûlmelik küçük yaştan itibaren hadis ve fıkıh gibi ilimlerle ilgilenmeye başladı. Hz. Osman, Ebu Hureyre, Ebu Said, Ümmü Seleme ve İbn Ömer gibi sahabelerden hadis rivayet etti.²⁸⁶ Ayrıca Urve b. Zübeyr, İsmail b. Abdullah, Rabia b. Yezid ve Zührî gibi âlimler ondan hadis rivayet etmiştir.²⁸⁷

Abdûlmelik, gençlik yıllarına abid ve zahid birisiydi.²⁸⁸ Kendini ilme veren, çokça ibadet eden birisiydi. Bu özelliğinden dolayı kendisine “Hamametü’l-Mescid”(Mescidin güvercini) adı verilmişti.²⁸⁹ Abdûlmelik aynı zamanda büyük bir âlimdi. Bazı kaynaklarda Said b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr ve Kabise b. Zueyb ile birlikte Medine’nin dört fakihinden birisi olarak gösterilir.²⁹⁰

²⁸³ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/237; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12/392; Suyutî, *Tarihu’l-hulefa*, 170.

²⁸⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 5/148; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/164; İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/237.

²⁸⁵ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/164; İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/237.

²⁸⁶ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-kübra*, 7/231.

²⁸⁷ Zehebî, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, 4/246; Suyutî, *Tarihu’l-hulefa*, 167.

²⁸⁸ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-kübra*, 7/231; İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/239; Zehebî, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, 4/247, Suyutî, *Tarihu’l-hulefa*, 167.

²⁸⁹ Sırma, *Emeviler Dönemi*, 87; Bazı rivayetlere göre bu isim Abdullah b. Zübeyr’e verilmiştir. İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 27/175.

²⁹⁰ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/239; Zehebî, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, 4/248; Suyutî, *Tarihu’l-hulefa*, 167.

Abdülmelik'in faziletini anlatan pek çok rivayet vardır. Cerir b. Hazim'in Nafi'den rivayetinde "Medine'de Abdülmelik'ten daha fâkih, daha zahid, daha iyi Kur'an okuyan birisini görmedim."²⁹¹ İsmail b. Abdullah, Şa'bi'den rivayetinde "Abdülmelik'ten daha faziletli birisini görmedim."²⁹² Abdullah b. Ömer'e senden sonra kimden sorup öğrenelim diye sorulduğunda "Mervan'ın fakih bir oğlu var ondan sorun öğrenin" diye cevap verdi.²⁹³

Nafi': "Medine'de Abdülmelik b. Mervan'dan daha gayretli, daha fakih ve Allah'ın kitabını daha çok okuyan başka bir genç hiç görmedim."²⁹⁴

A'meş, Ebu Zinad'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Medine fıkıhçıları dörttür: Said b. Müseyyeb, Urve, Kabise b. Züeyb ve Abdülmelik b. Mervan Abdülmelik, emirliğe başlamadan önce fakihti."²⁹⁵

"Şa'bi: "Her kiminle bir mecliste oturduysam mutlaka kendimi ondan üstün gördüm. Ancak Abdülmelik b. Mervan hariç. Çünkü onunla bir hadis üzerinde konuştuğumda onun benden daha bilgili olduğunu gördüm. Bir şiir üzerinde konuştuğumda yine benden daha bilgili olduğunu gördüm."²⁹⁶

İbn Ömer'in de şöyle dediği rivayet edilmiştir: "İnsanlar, çocuk doğurdular, ama Mervan, çocuk değil de baba doğurdu." (Yani halifelerin babasını doğurdu. İbn Ömer, bu sözü ile Abdülmelik'i kasd etmiştir)²⁹⁷ İbn Ömer, bir gün Abdülmelik'i gördü. İnsanların ihtilafından söz ediliyordu. Şöyle dedi: "Keşke insanlar, şu çocuk (Abdülmelik) üzerinde anlaşıp bir araya gelseler."²⁹⁸ Bu ifadeler Abdülmelik b. Mervan'ın büyük bir âlim olduğunu göstermektedir.

Abdülmelik şöyle demiştir: Büreyde b. Husayb ile aynı mecliste oturuyorduk. Bir gün bana şöyle dedi: "Ey Abdülmelik, sende bazı meziyetler vardır ve bu ümmetin

²⁹¹ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/248; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 167.

²⁹² İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/231; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 167.

²⁹³ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/197; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/247; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 167.

²⁹⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/197; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/119; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/379; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 167.

²⁹⁵ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/121; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/248; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/379; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 167.

²⁹⁶ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/124; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/239; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/380; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 167.

²⁹⁷ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/119; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/379, Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 167.

²⁹⁸ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/119; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/379.

idaresinin başına geçmeye sen çok layıksın. Eğer idarenin başına geçersen kan akıtmaktan sakın. Zira ben, Rasûlullah (s.a.v.)'m şöyle buyurduğunu işittim: “Kişi Cennet'in kapısına gelip oraya baktıktan sonra bir Müslümanın haksız yere bir fincan kanını akıtmış olduğundan ötürü Cennet'in kapısından geri çevrilir.”²⁹⁹

Abdûlmelik b. Mervan düzgün konuşmaya önem veren birisiydi. Çok erken yaşlandığı söyleyen birisine “Bu şaşılacak bir şey değil her Cuma aklımı insanlara arz ediyorum” şeklinde cevap vermiştir.³⁰⁰ Yine saçlarının ağardığını söyleyen birisine “Minbere çıktığımda, konuşmamda hata yapacağım korkusu saçlarımı ağarttı” demiştir.³⁰¹ Konuşurken irab hatası yapan Abdullah b. Yezid'i “Asil kişideki lahn güzel yüzdeki çiçek hastalığından kötüdür” diyerek uyarmıştır.³⁰²

Abdûlmelik'in halifelik öncesindeki rivayetler onun abid ve zahid bir kişi olduğunu belirtmesine rağmen hilafeti dönemindeki rivayetler bunun aksi bir kişiliğe sahip olduğu yönündedir. Bir rivayete göre Abdûlmelik halifeliğe geçtiği zaman elinde bir Mushaf vardı. Mushafı kapattı ve “bu seninle son görüşmemiz” dedi.³⁰³

Abdûlmelik b. Mervan'ın hilafetten önceki ve sonraki davranışlarındaki çelişkilerden birisi de Abdullah b. Zübeyr konusundaki görüşleridir. Yezid b. Muaviye döneminde Mekke üzerine ordu gönderilince Abdûlmelik b. Mervan, “Allah'a sığınırım! Allah'ın Haremi üzerine ordu gönderilir mi” diyerek tepki göstermiştir.³⁰⁴ Yine bu ordu ile ilgili olarak Yahya el Gassanî'ye “Annen sensiz kalaydı! Sen kime karşı savaşmaya gittiğini biliyor musun? Hicretten sonra Medine'de ilk doğan Müslümana, peygamberin havarisinin oğluna karşı savaşıyorsun. Onun yanına gündüz varırsan oruçlu gece varırsan namazda olduğunu görürsün. Yeryüzündeki insanlar onu öldürürse Allah hepsini cehenneme atar” demişti.³⁰⁵ Halife olmadan önce bu sözleri söyleyen Abdûlmelik, halife olduktan sonra Haccac'ı Mekke'de bulunan Abdullah b. Zübeyr'e karşı göndermiş ve onu öldürtmüştür.³⁰⁶ Bu esnada Kâbe taşlanmıştır.³⁰⁷

²⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/379.

³⁰⁰ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/138; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/248; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/384; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 169.

³⁰¹ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/138; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/239.

³⁰² Erkoçoğlu, *Abdûlmelik b. Mervan*, 104.

³⁰³ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/197; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/248; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/381; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 168.

³⁰⁴ Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 167.

³⁰⁵ Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 167, 168.

³⁰⁶ Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 168.

³⁰⁷ Yakubî, *Tarih*, 2/186.

Abdlmelik b. Mervan'ın içki içtiği iddia edilmiştir. Said b. Müseyyeb'in Abdlmelik'e "Ey emiru'l-müminin senin tıla' içtiğini haber verdiler" demesi zerine Abdlmelik, o içtiğim kandır diyerek yaptığında pişman olmuştur.³⁰⁸

Abdlmelik b. Mervan, için İşlmda ilk defa emri bi'l maruf'u yasaklayan halife ifadesi kullanılır.³⁰⁹ Amr b. Said'in öldürülmesinden sonra Hac mevsiminde okuduğu bir hutbede şu ifadeleri kullanmıştır. "Ben mustaz'af halife değilim(Hz. Osman gibi), ben pohpohlayan halife değilim(Muaviye gibi), ben zayıf görüşlü halife değilim(Yezid gibi). Bana karşı dosdoğru oluncaya kadar sizi kılıçtan başka bir şeyle terbiye edecek değilim. Bizlere muhacirlerin işlerini öğretiyorsunuz ama onlar gibi amel etmiyorsunuz. Bize Allah'tan korkmayı emrediyorsunuz ama kendinize gelince unutupyorsunuz. Bu andan itibaren kim bana Allah'tan korkmayı emrecek olursa onun boynunu vuracağım."³¹⁰

Abdlmelik b. Mervan'ın cimri bir kişi olduğu söylenir. Kendisine cimriliğinden dolayı "Reşhu'l-Hacer ismi verilmişti."³¹¹ Ancak hilafeti dönemindeki uygulamaları bu lakabın pek uygun olmadığını gösterir.³¹² Abdlmelik b. Mervan rakibi Abdullah b. Zübeyr'i cimrilik ile suçlamaktadır. Bunu şu şekilde ifade etmiştir: "Bu işe benden daha lyık hiç bir kimse bilmiyorum. Gerçekten İbn Zübeyr uzun uzun namaz kılar, oldukça fazla oruç tutar, ama cimri olması hasebiyle yönetici olamaz."³¹³

Abdlmelik b. Mervan'ın İşlm tarihinde bazı ilkleri yaptığı söylenir. İlk defa Abdlmelik ismini kullandığı,³¹⁴ ilk defa öğle ile ikinci arasında namaz kıldığı,³¹⁵ Fıtr ve Kurban bayramlarında ezanı ihdas ettiği,³¹⁶ Kâbe'yi ipek ile rttę³¹⁷ bu ilklerden bazılarıdır.

³⁰⁸ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/151; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/391; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 167.

³⁰⁹ Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 168.

³¹⁰ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 5/150; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 37/135; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/383; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 169.

³¹¹ İbn Kuteybe, *el-Mearif*, 155; Makdisi, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/26.

³¹² Erkoçoğlu, *Abdlmelik b. Mervan*, 99.

³¹³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/239.

³¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/378; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 168.

³¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/248; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/380; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 168.

³¹⁶ Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 169.

³¹⁷ Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 169.

II. ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİ SİYASİ OLAYLAR

A. Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliğini İlan Etmesi

Abdullah b. Zübeyr b. Avvam b. Hüveylid b. Esed,³¹⁸ hicretin ikinci yılında Medine'de doğdu.³¹⁹ Hicretten yirmi ay sonra³²⁰ veya hicretin ilk yılında doğduğuna dair rivayetler de vardır.³²¹ Babası peygamberimizin havarisi olan tanınan,³²² aşere-i mübeşşere'den³²³ Zübeyr b. Avvam,³²⁴ annesi Hz. Ebu Bekir'in kızı Esmâ'dır.³²⁵ Künyesi Ebu Bekir'dir.³²⁶

Abdullah b. Zübeyr, Medine'de hicretten sonra doğan ilk çocuktur.³²⁷ Doğumu Müslümanlar arasında büyük sevince neden olmuştur.³²⁸ Yahudiler Müslümanlara büyü yaptıklarını artık Müslümanların çocuğunun olmayacağını iddia ediyorlardı.³²⁹ Abdullah'ın doğumu Yahudilerin bu iddiasını boşa çıkardı.³³⁰ Bu yüzden doğumu Müslümanlar arasında büyük sevince neden olan Abdullah'ın ismini peygamberimiz(s.a.v) koymuştur.³³¹

Abdullah, küçük yaşlardan itibaren savaflara katılmıştır. Hicri on üçüncü yılda Yermük savaşına katılan orduda yer almıştır.³³² Hz. Osman döneminde Kuzey Afrika'da

³¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 6/473; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 96; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, 3/242; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 163.

³¹⁹ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/149; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/186.

³²⁰ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 6/473; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 99; Ebu Ömer Yusuf İbn Abdilber, *el-İstiab fî Esmâi'l-Eshab*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2006), 1/541; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/149.

³²¹ Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/363; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/186; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/147; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 163;

³²² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 96; Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/363; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 163.

³²³ Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 163.

³²⁴ İbn Kelbî, *Cemheretu'n-neseb*, 69; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/145.

³²⁵ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 6/473; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/146; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, 3/242; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/186; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 163.

³²⁶ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 6/473; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 99; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 6/147; Diğer künyesi Ebu Hubeyb'dir. İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/148; Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/363.

³²⁷ İbn Kelbî, *Cemheretu'n-neseb*, 70; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 99; İbn Abdilber, *el-İstiab*, 1/541; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/146; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, 3/242; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 163.

³²⁸ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 6/473; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, 3/242; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 163.

³²⁹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 6/473; İbn Abdilber, *el-İstiab*, 1/541; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/155; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, 3/242; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/187.

³³⁰ İrfan Aycan, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi: Abdullah b. Zübeyr", *AÜİFD*, 16 (2000), 99

³³¹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 6/473; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, 3/242; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/187.

³³² İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/141; Aycan, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi: Abdullah b. Zübeyr"; 102.

fetih hareketleri içerisinde bulunan Abdullah b. Ebi Serh komutasındaki orduda yer almıştır.³³³ Bu savaş sırasında önemli başarılar elde etmiş, zafer haberini halife Hz. Osman'a bildirmişti.³³⁴ Ayrıca hicri otuzuncu yılda Said b. As komutasında Taberistan bölgesine yapılan sefere katılmıştır.³³⁵

Abdullah b. Zübeyr, âlim bir kişiydi. Hz. Osman döneminde mushafları çoğaltmak için toplanan dört kişilik heyette yer aldı.³³⁶ Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile sonuçlanan karışıklık döneminde kayınbabası olan Hz. Osman'ın yanında yer almış, onu isyancılardan korumaya çalışmıştır.³³⁷

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra meydana gelen Cemel savaşında teyzesi Hz. Aişe'nin yanında yer almıştır.³³⁸ Hz. Osman'ın kanını talep etmek için oluşan bu orduda namazları kimin kıldıracağı konusunda ihtilaf çıkmıştı. Namaz kıldırmak liderliğin göstergesi olduğu için kimin imam olacağı olayların seyri açısından önemliydi. Abdullah b. Zübeyr teyzesi Hz. Aişe'nin isteğiyle bu orduya imamlık yapmıştır.³³⁹

Abdullah b. Zübeyr, Siffin savaşından sonra toplanan tahkim heyetinde gözlemci olarak bulunmuştur.³⁴⁰ Bu toplantıda Abdullah b. Ömer'in halife olması gerektiğini savunmuş ve bu görüşünü ona aktarmıştır. Abdullah b. Ömer, bu teklifi yeniden fitneye sebep olabilecek bir teklif olarak değerlendirerek reddetmiştir.³⁴¹

Muaviye b. Ebi Süfyan'ın hilafetinin ilk yıllarında Abdullah b. Zübeyr ve Emevî yönetimi arasındaki ilişkiler olumlu seyretmiştir. Muaviye İbn Zübeyr'e çeşitli yardımlarda bulunarak onun gönlünü hoş tutmaya çalışmıştır.³⁴² Abdullah b. Zübeyr, İstanbul'u fethetmek için hazırlanan orduda yer almıştır.³⁴³

Muaviye b. Ebi Süfyan'ın oğlu Yezid'i veliaht tayin etmek istemesi Abdullah b. Zübeyr ile olan ilişkilerinde yeni bir dönem başlatmıştır. Muaviye, Abdullah b. Zübeyr'i

³³³ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/180; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğabe*, 3/243.

³³⁴ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/180.

³³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvam", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/145.

³³⁶ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/179.

³³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/286.

³³⁸ İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğabe*, 3/243; İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 6/475; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/187.

³³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/433; Başka bir rivayete göre Abdullah b. Zübeyr ve Muhammed b. Talha dönüşümlü olarak imamlık yapmıştır. İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/58.

³⁴⁰ Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvam", 1/145.

³⁴¹ Aycan, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi: Abdullah b. Zübeyr", 105.

³⁴² İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/166.

³⁴³ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/141.

bu konuda kendisine zorluk çıkaracak kişilerin başında görüyordu.³⁴⁴ Abdullah b. Zübeyr, Yezid'in veliaht tayin edilmesine şiddetle karşı çıkmış, “dini ifsad eden ve kötülük yapan” birisine biat edilemeyeceğini söylemişti.³⁴⁵ Muaviye, Medine'ye gelerek veliahtlık fikrine karşı olan, Abdullah b. Zübeyr, Hüseyin b. Ali, Abdurrahman b. Ebi Bekir ve Abdullah b. Ömer ile görüşerek onların bu konuda desteğini almak istedi.³⁴⁶ Abdullah b. Zübeyr, aynı anda iki kişiye biat edilemeyeceğini söyleyerek biata yanaşmadı.³⁴⁷

Muaviye b. Ebi Süfyan tüm çabalarına rağmen Abdullah b. Zübeyr'i ve Yezid'e biat etmeyen diğer kişileri ikna edememiştir. Ölümünden önce oğlu Yezid'e yaptığı vasiyette biat alamadığı kişilerden özellikle Abdullah b. Zübeyr'e dikkat çekmiş, onun biatını almasını biat etmezse onu yok etmesini tavsiye etmiştir.³⁴⁸

Hicri altmışıncı yılda ilk Emevî halifesi Muaviye'nin ölümü üzerine oğlu Yezid'e biat edildi.³⁴⁹ Abdullah b. Zübeyr Yezid'e biat etmedi.³⁵⁰ Kendi adına biat almaya başladı. Hicaz bölgesine hakim oldu. Ümeyyeoğullarını bölgeden uzaklaştırdı.³⁵¹ Yezid Medine Valisi Velid b. Ebi Süfyan'a mektup yazarak Abdullah'ın biatının alınmasını istedi.³⁵² Bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr Mekke'ye gitti.³⁵³ Mekke'nin güvenli bir şehir olması, hac ibâdeti sayesinde pek çok Müslümanın ziyaret etmesi sebebiyle davasını tebliğ imkânının fazla olması onun Mekke'yi tercih etmesini sağladı.³⁵⁴ Yezid, Abdullah b. Zübeyr'in biatını almak için Müslim b. Ukbe komutasında bir ordu gönderdi.³⁵⁵ Müslim'in yolda ölmesi sonucu Husayn b. Numeyr komutan oldu.³⁵⁶ Husayn b. Numeyr on bin kişilik ordusuyla Mekke'yi kuşattı.³⁵⁷ Ebu Kubeys Dağına yerleştirdiği mancınıklarla şehri taş yağmuruna tuttu, atılan taşlardan Kâbe zarar

³⁴⁴ Aycan, “Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi: Abdullah b. Zübeyr”, 105.

³⁴⁵ Yakubî, *Tarih*, 2/159.

³⁴⁶ Yakubî, *Tarih*, 2/159; Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 126.

³⁴⁷ Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 126.

³⁴⁸ Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 178.

³⁴⁹ Yakubî, *Tarih*, 2/168.

³⁵⁰ Yakubî, *Tarih*, 2/178; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğabe*, 3/243; Aycan, Sarıçam, *Emevîler*, 27.

³⁵¹ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 390.

³⁵² Aycan, Sarıçam, *Emevîler*, 28.

³⁵³ Aycan, Sarıçam, *Emevîler*, 28; Sallâbî, *Emevîler Dönemi*, 1/922.

³⁵⁴ Sallâbî, *Emevîler Dönemi*, 1/923.

³⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 188; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/181; Hüseyin Algül, *Kerbelâ*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 181; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 33.

³⁵⁶ Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/14; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/181.

³⁵⁷ İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğabe*, 3/243.

gördü.³⁵⁸ Mancınıklardan atılan ateşler sonucu Kâbe'nin örtüsü alev aldı ve Kâbe yandı.³⁵⁹ Yezid'in ölüm haberinin gelmesi üzerine kuşatma sona erdi.³⁶⁰ Husayn b. Numeyr, Abdullah b. Zübeyr'e Şam'a gelmesi halinde kendisine biat edeceğini söyledi.³⁶¹ Abdullah b. Zübeyr ise ona Mekke'de kalmasını kendisine destek olmasını teklif etti. İki taraf da teklifleri kabul etmedi. Husayn b. Numeyr ordusuyla birlikte Şam'a döndü.³⁶² Abdullah b. Zübeyr saldırı sonucu hasar gören Kâ'be'yi yeniden inşa etti.³⁶³

Abdülmelik b. Mervan iktidara geldiği sırada Şam dışındaki bölgeler Abdullah b. Zübeyr'e biat etmiş durumdaydı.³⁶⁴ Abdullah b. Zübeyr'e biatın artması Abdülmelik b. Mervan'ı endişelendiriyordu. Bunu engellemek için ilginç çarelere başvurdu. Hacca gidenlerin Abdullah b. Zübeyr'e biat etmesi nedeniyle Şamlılara hacı yasakladı.³⁶⁵ Halktan bu konuda gelen tepkileri hafifletmek için onlara peygamberimizden "Ancak şu üç meşicid için sefere çıkılır: Mescidu'l Haram, benim meşicidim ve Mescid-i Aksa" hadisini nakleder.³⁶⁶ Bu hadise göre Mescidu'l Haram yerine Mescid-i Aksa ziyaret edilebilirdi. Peygamberimizin mi'raca çıkarken ayağını bastığı taş Kâbe olarak kabul edilebilir dedi ve bu taşın üstüne bir kubbe yaptırdı. Müslümanları bu taşın etrafında tavaf ettirdi.³⁶⁷

Abdullah b. Zübeyr, bir yandan Emevî yönetimi ile uğraşırken bir yandan da Hâricilerle uğraşmak zorunda kaldı. Kâ'be'ye saldırı gerçekleştiğinde Nâfi b. Ezrak ve Necde b. Amir gibi önde gelen Hâricilerin de aralarında bulunduğu bir grup Hârici

³⁵⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 189; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/181.

³⁵⁹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/141; Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/15, Başka bir rivayete göre Kâbe, Abdullah b. Zübeyr'in askerlerinden birinin taşıdığı meşaleden sıçrayan ateş sonucu yanmıştır. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/464.

³⁶⁰ Yezid b. Muaviye'nin ölümünden sonra kırk gün daha kuşatma devam etmiştir. Abdullah b. Zübeyr, ölüm haberini daha önce almış ve Husayn komutasındaki orduya "Uğrunda savaştığımız tağutunuz öldü" niçin savaşa devam ediyorsunuz diye seslendi. Bunun üzerine ordu kuşatmayı bırakarak geri çekildi. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/162.

³⁶¹ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 397; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/183.

³⁶² İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/183; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, 3/243; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 34; Algül, *Kerbela*, 182.

³⁶³ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 99; Yakubî, *Tarih*, 2/181; İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/141; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/188.

³⁶⁴ Zehebî, *el-İber*, 1/51; Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2008), 56; Sırma, *Hilafetten Saltanata Emevîler Dönemi*, 74.

³⁶⁵ Yakubî, *Tarih*, 2/182, İbn Hallikân, *Vefayatu'l-a'yân*, 3/72; Kubat, *Hasan el-Basrî*, 56.

³⁶⁶ Yakubî, *Tarih*, 2/182.

³⁶⁷ Yakubî, *Tarih*, 2/182; Kubat, *Hasan el Basrî*, 56.

Abdullah b. Zübeyr'e gelerek Mekke'yi beraber savunmayı teklif etti.³⁶⁸ Abdullah b. Zübeyr ilk önce onlarla aynı fikirde olduğunu söyledi.³⁶⁹ Emevîlere karşı beraber hareket ettiler. Daha sonra Hâriciler Abdullah b. Zübeyr'i sınamak için ona Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali, Aişe, Talha gibi sahabenin ileri gelenleri hakkında sorular sordular. Abdullah "onlar hayırlı insanlardır" diyince ondan uzaklaştılar. Böylece Abdullah b. Zübeyr ile Hâricilerin arası açılmış oldu.³⁷⁰ İstediklerini alamayan Hâricilerden Nâfi b. Ezrak, Necde b. Amir, Abdullah b. es Saffar, Abdullah b. İbad, Hanzale b. Beyhes Basra'ya;³⁷¹ Ebu Talut, Ebu Fudeyk, Raşid et Tavail ve Atıyye b. Esved Yemame'ye gitti.³⁷² Hâriciler Basra'ya geldiğinde şehir halkı Muhtar es Sekafi önderliğinde Ubeydullah b. Ziyad'a karşı ayaklanmıştı.³⁷³ İbn-i Ziyad'ın ölümünden sonra Hâriciler Basra hapishanesi basarak mahkûmları serbest bıraktılar. Emevîlerin tayin ettiği Basra valisi Mes'ud b. Amr'ı öldürdüler. Abdullah b. Zübeyr'in tayin ettiği vali Ömer b. Ubeydullah'ı şehre sokmadılar.³⁷⁴ Basra halkını tepki göstermesi ve aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden Basra'da tutunamayarak Ahvaz'a çekildiler.³⁷⁵ Abdullah b. Zübeyr tarafından gönderilen Müslim b. Ubeydullah komutasındaki ordu ile meydana gelen çatışmada Nâfi öldü.³⁷⁶

Hicrî altmış beşinci yılda Abdullah b. Zübeyr'in Irak valisi Mus'ab b. Zübeyr, Muhalleb b. Ebi Sufra'yı el Cezire valiliğine getirdi. Hâricilerle mücadele işini Ömer b. Ubeydullah b. Mamer'e verdi ancak Ömer, bu işte yeterince başarı gösteremedi. Tekrar göreve gelen Muhalleb Hâricilere karşı üstünlük sağladı.³⁷⁷

³⁶⁸ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, 5/44; Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yayınları,1992), 2/360; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 100.

³⁶⁹ Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*, çev. Sadreddin Gümüş, İsmail Yiğit, (İstanbul, Kayıhan Yayınevi, 1985), 2/62.

³⁷⁰ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 2/235; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/327; Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*, 2/62.

³⁷¹ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, 5/44; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/328.

³⁷² Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/328.

³⁷³ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 101.

³⁷⁴ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 101; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 2/361.

³⁷⁵ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 96; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 102; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devirlerinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 41.

³⁷⁶ Mesudî, *Mürücu'z-Zeheb*, 3/99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/198.

³⁷⁷ Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*, 2/63.

Abdullah b. Zübeyr, bir yandan Hâricilerle uğraşırken bir yandan da Muhtar es-Sekafi ile mücadele ediyordu. Hem Abdullah b. Zübeyr'e hem de Abdülmelik'e cephe almış olan Muhtar es-Sekafi, Abdülmelik'e isyan ederek onun gönderdiği kuvvetleri mağlûp etti.³⁷⁸ Daha sonra Kûfe merkez olmak üzere, Abdullah b. Zübeyr'e bağlı Basra dışındaki doğu eyaletlerini ele geçirdi ve fiilen elinde bulundurduğu vilâyetlerin genel valiliğini istedi.³⁷⁹ Ancak Abdullah bu teklifi kabul etmedi; böylece Abdülmelik'ten sonra Muhtar'ı da karşısına almış oldu. Önce daha tehlikeli bulduğu Muhtâr'ı bertaraf etmeğe karar veren Abdullah, kardeşi Mus'ab'ı Basra valiliğine getirerek Muhtar ile mücadeleye memur etti.³⁸⁰ Basra'da bir kurtarıcı gibi karşılanan Mus'ab kısa zamanda büyük bir ordu toplayarak Kûfe'de bulunan Muhtar üzerine yürüdü.³⁸¹ dört ay süreyle kuşatma³⁸² sonucu Muhtar öldürüldü ve Abdullah b. Zübeyr tekrar bütün doğu eyaletlerine hâkim oldu.³⁸³

Abdullah b. Zübeyr, bu yapmış olduğu mücadelelerde yıprandı bu da rakibi Abdülmelik b. Mervan'a yaradı. Abdülmelik, ilk önce Mus'ab b. Zübeyr'i hedef aldı. Abdülmelik'in ordusu yaklaşınca Mus'ab Kûfelilerden yardım istedi.³⁸⁴ Abdülmelik'in daha güçlü olduğunu gören Kûfeliler Mus'ab'a yardım etmediler.³⁸⁵ Muhalleb, Ahvaz'da Hâricilerle uğraştığından Mus'ab, İbrahim b. Eşter'den yardım istedi.³⁸⁶ Yapılan savaşta Mus'ab ve İbrahim öldü.³⁸⁷ Bu olaylar neticesinde hicrî yetmiş birinci yılda Irak bölgesi Abdülmelik'in kontrolüne geçti.³⁸⁸

Irak'ı ele geçiren Abdülmelik Hicaz'ı ele geçirmek için harekete geçti. Bu iş için Haccac b. Yusuf es Sekafi görevlendirildi.³⁸⁹ Haccac, beş bin kişilik ordusuyla Mekke'yi kuşattı.³⁹⁰ Ebu Kubeys ve Kuaykian tepelerine koymuş olduğu mancınıklarla şehri taş

³⁷⁸ Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvam", 1/145.

³⁷⁹ Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvam", 1/146.

³⁸⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/220; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/32.

³⁸¹ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 445; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/220; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/32.

³⁸² Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 447; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/221; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/33.

³⁸³ Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvam", 1/146.

³⁸⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 201; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/264.

³⁸⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 201.

³⁸⁶ İbn Haldûn, *Tarih*, 3/36.

³⁸⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 202; Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 456; Yakubî, *Tarih*, 2/185; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 3/380; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/265.

³⁸⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 156; Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 457

³⁸⁹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kübra*, 5/228; Yakubî, *Tarih*, 2/186; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/271.

³⁹⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/271.

yağmuruna tuttu.³⁹¹ Atılan taşlar nedeniyle insanlar Kâbe'yi tavaf edemediler.³⁹² Bir yıla yakın süren kuşatmada dışarıdan destek alamayan Abdullah b. Zübeyr zayıf düştü. Hicrî Yetmiş üç yılında Emevî ordusu tarafından öldürüldü.³⁹³ Böylece Abdülmelik en büyük rakibini ortadan kaldırarak tüm İslam coğrafyasında hâkimiyet sağladı.

Abdullah b. Zübeyr'in başı kesilerek teşhir için bir süre ağaçta asılı bırakıldı.³⁹⁴ Bir müddet sonra annesine teslim edilerek defnedildi.³⁹⁵

Emevîlerin olaya sevinip tekbir getirdiğini gören Abdullah b. Ömer, şöyle dedi: “Şu adamlara şaşarım ki, Ashab-ı Kiram, Abdullah'ın doğmasına sevinerek tekbir getirdi. Bunlarsa ölümüne sevinerek tekbir getiriyor.”³⁹⁶

Abdullah b. Zübeyr, Müslümanlar tarafından sevilen ve saygı duyulan birisiydi. Bu özellikleriyle çok sayıda taraftar topladı, Halifeliğini ilan edince İslam Dünyasının önemli bir kesimi kendisine biat etti. Emevî yönetimini güçlü olmaması Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyetini genişletmesine yardımcı oldu, ancak Abdülmelik b. Mervan'ın iktidara gelmesi ile birlikte Emevîlerin toparlanmaya başladı. Abdullah b. Zübeyr, Emevîleri yanı sıra Hâricîler ve Muhtar es-Sekafi ile de mücadele etmek zorunda kaldığı için zamanla gücünü kaybetti ve Abdülmelik b. Mervan ile mücadelesinde başarısız oldu.

B. Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sekafi Ayaklanması

Muhtar b. Ebi Ubeyd b. Mesud b. Amr b. Ukbe b. Ğıyra b. Avf b. Sakif,³⁹⁷ hicri birinci yılda doğmuştur.³⁹⁸ Taif'in önde gelen kabilelerinde Sakif kabilesine

³⁹¹ Yakubî, *Tarih*, 2/186.

³⁹² İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğabe*, 3/244.

³⁹³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 203; Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 460; İbn A'sem, *el-Fütuh*, 3/389; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğabe*, 3/244.

³⁹⁴ Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/26; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 28/149.

³⁹⁵ Yakubî, *Tarih*, 2/187; İbn A'sem, *el-Fütuh*, 3/389; Algül, *Kerbelâ*, 227; Abdullah b. Zübeyr'in annesi Esmâ, oğlunun cenazesini almak için Haccac'ın yanına geldiğinde Haccac cenazeyi teslim etmedi. Bunun üzerine Esmâ, peygamberimizin, Sakif kabilesinden iki adam çıkacak biri yalancı diğeri zorba dediğini söyledi. Yalancı ile Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sekafi'yi, zorba ile Haccac'ı kastedmişti. İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/164.

³⁹⁶ İbn Abdilber, *el-İstiab*, 1/543; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğabe*, 3/244; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/187.

³⁹⁷ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 175; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/538;

³⁹⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-esrâf*, 5/214; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 10/527.

mensuptur.³⁹⁹ Künyesi Ebu İshak'tır.⁴⁰⁰ Babası Ebu Ubeyd b. Mesud, annesi Devme binti Vehb'dir.⁴⁰¹

Salih bir insan olduğu belirtilen Ebu Ubeyd, Hz. Ömer tarafından ordu komutanlığına atanmış,⁴⁰² hicri on üçüncü yılda İranlılarla yapılan savaşta şehit olmuştur.⁴⁰³ Babasının şehit olmasından sonra Hz. Ali döneminde Medain valiliği yapmış olan amcası Sa'd b. Mesud'un yanında kalmıştır.⁴⁰⁴ Muhtar, amcasının yanında kaldığı sürede idarî ve askerî konularda tecrübe kazanmıştır.⁴⁰⁵

Sa'd b. Mesud, Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer aldı ve Medain valiliğine atandı.⁴⁰⁶ Hicri otuz yedinci yılda Hz. Ali ile Hâriciler arasındaki savaşa Sa'd b. Mesud da katılınca Muhtar amcasına vekâleten Medain valisi oldu.⁴⁰⁷

Muhtar, Hz. Ali'den sonra oğlu Hz. Hasan'ın yanında yer almasına rağmen yapmış olduğu bazı hareketler onun Şia tarafından seilmeyen bir kişi haline getirmiştir. Hz. Hasan, Muaviye ile mücadelesinde başarısız olup Medain'e çekildiği sırada Muhtar, amcasına Hz. Hasan'ı Muaviye'ye teslim ederse Muaviye'nin kendisini ödüllendireceğini söyledi.⁴⁰⁸ Amcası Muhtar'ı ayıpladı ve böyle bir ihaneti asla yapamayacağını söyledi.⁴⁰⁹ Muhtar'la Hz. Hasan arasındaki bir başka olay ise Hz. Hasan'ın bıçaklanmasıdır. Hz. Hasan'ın ordusunda huzursuzluk çıkmıştı. Yaşanan arbedede Hz. Hasan bıçaklandı. Onu bıçaklayan kişinin Muhtar olduğu söylenmiştir.⁴¹⁰

Şia'nın Muhtar ile ilgili kötü düşünceleri Müslim b. Akil'in Hz. Hüseyin tarafından Kûfe'ye gönderilmesine kadar devam etmiştir.⁴¹¹ Müslim b. Akil, Kûfe'ye geldiğinde ona ilk biat eden Muhtar olmuştur. Müslim bir süre Muhtar'ın evinde

³⁹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/539.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/223; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 10/527.

⁴⁰¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 5/214; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/223;

⁴⁰² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 176; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/538;

⁴⁰³ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 5/214; Taberî, *Tarih*, 3/416, Zehebî, *el-İber*, 1/14; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 10/531.

⁴⁰⁴ İsmail Yiğit, "Muhtar es-Sekafi", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/54.

⁴⁰⁵ Şaban Öz, *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 392.

⁴⁰⁶ Yiğit, "Muhtar es-Sekafi", 31/54.

⁴⁰⁷ Ahmet Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kiyamlar*, (İstanbul: Şafak Yayınları, 1992), 209; Algül, *Kerbela*, 201.

⁴⁰⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 5/214; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/139.

⁴⁰⁹ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/139.

⁴¹⁰ Taberî, *Tarih*, 4/133.

⁴¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/480.

konaklamış⁴¹² daha sonra Hani b. Urve'nin yanına gitmiştir.⁴¹³ Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad, Müslim'in yaptığı faaliyetleri öğrendi ve onu ele geçirmek için harekete geçti. Önce Hani b. Urve yakalandı. Bunun üzerine Müslim taraftarlarıyla birlikte ayaklandı. Müslim'in destekçileri kendisini terk etmeye başlayınca yakalandı ve idam edildi.⁴¹⁴

Müslim'in idamından sonra Ubeydullah, ayaklanmaya destek verenleri yakalatmaya başladı. Muhtar da yakalanarak hapse atıldı.⁴¹⁵ Muhtar, Ubeydullah'ın huzuruna getirildiğinde Ubeydullah kamçı ile Muhtar'ın yüzüne vurdu ve gözünü yaraladı.⁴¹⁶ Bu olay Muhtar'ın nefretini daha da artırdı.⁴¹⁷

Muhtar, kız kardeşi Safiye ile evli olan Abdullah b. Ömer'e bir mektup yazarak kendisini hapisten kurtarmasını istedi.⁴¹⁸ Abdullah b. Ömer, halife Yezid b. Muaviye'ye bir mektup yazarak Muhtar'ın serbest bırakılmasını istedi. Yezid, Abdullah b. Ömer'in isteğini yerine getirerek Muhtar'ı serbest bıraktırdı.⁴¹⁹

Hapisten kurtulan Muhtar, Hicaz bölgesine giderek Yezid b. Muaviye'ye biat etmeyerek kendi hilafeti için biat almaya başlayan Abdullah b. Zübeyr'in taraftarları arasına katıldı.⁴²⁰ O tarihte Emevîler karşısında en önemli güç Abdullah b. Zübeyr'di.⁴²¹ Muhtar, Abdullah b. Zübeyr'in yanına gelerek kendisine destek verebileceğini söyledi. Muhtar, bu konuşmasını yüksek sesle yaptı. Abdullah b. Zübeyr, o sıralarda hareketini gizli şekilde yürütüyordu. Bu yüzden Muhtar'ın konuşmasından rahatsız oldu ve onu yanından uzaklaştırdı.⁴²²

Abdullah b. Zübeyr'den beklediği ilgiyi göremeyen Muhtar, Mekke'den ayrılarak Taif'e gitti.⁴²³ Taif'te bulunduğu sırada gizlice faaliyetlerini sürdürdü. Hz. Hüseyin'in kanını kendisinin alabileceğini, Hz. Ali taraftarlarına kendisinin önderlik edebileceğini düşünüyordu. Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye mektuplar yazarak bu

⁴¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/480; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/3.

⁴¹³ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/214.

⁴¹⁴ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 357; Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/60.

⁴¹⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/215.

⁴¹⁶ Yakubî, *Tarih*, 2/180; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/3.

⁴¹⁷ Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, 211.

⁴¹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/3.

⁴¹⁹ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/215; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/3.

⁴²⁰ Taberî, *Tarih*, 4/133; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/3.

⁴²¹ Hasan Onat, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 93.

⁴²² Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, 211.

⁴²³ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/216; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/539.

konuda onun desteğini almaya çalıştı.⁴²⁴ Bir yıl kadar Taif'te kaldıktan sonra tekrar Mekke'ye döndü. Verilecek kararlarda kendi görüşünün alınması, kendine danışılmadan karar verilmemesi ve idareyi ele geçirdiğinde önemli bir yerin valiliğinin kendisine verilmesi şartıyla Abdullah b. Zübeyr'e biat etti. Mekke kuşatması sırasında Abdullah b. Zübeyr'in yanında mücadele etti.⁴²⁵

Yezid'in ölümü üzerine kuşatma kaldırıldı. Abdullah b. Zübeyr hilafetini ilan etti. İslâm coğrafyasındaki pek çok yer İbn Zübeyr'e biat etti.⁴²⁶ Muhtar bir süre bekledikten sonra kendisine herhangi bir görevin verilmemesi üzerine Mekke'yi terk ederek Kûfe'ye gitmeye karar verdi.⁴²⁷ Kûfe halkı Abdullah b. Zübeyr'e biat etmesine rağmen Hz. Ali taraftarlarının yoğun olduğu bir yerdi. Muhtar'ın Hz. Hüseyin'in kanını talep etme ve Hz. Ali taraftarlarını bir araya toplama fikri için uygun bir ortamdı.⁴²⁸

Muhtar, Hicrî altmış beşinci yılın Ramazan ayında bir cuma günü Kûfe'ye ulaştı.⁴²⁹ Bu sırada Kûfe'de Hz. Ali taraftarları Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere Süleyman b. Sürad'ın etrafında toplanmıştı.⁴³⁰ Muhtar, bu hareketin başarılı olacağına inanmıyordu.⁴³¹ Görüştüğü Kûfelileri "Süleyman savaş konusunda basiret sahibi birisi değildir." diyerek kendine biat etmeye çağırıyordu.⁴³² Muhtar, Tevvabun hareketinin faaliyet gösterdiği dönemde bu harekete destek vermedi, ancak açıkça bu hareketin karşısında da olmadı. Gizli bir şekilde kendine biata çağırıldı. Muhtar'ın çağrısının ana fikri haksızlıklarla mücadele ve Ehl-i Beyt'in intikamını almak idi.⁴³³

Muhtar, hareketini Hz. Hüseyin ve Ehl-i-Beyt'in intikamını almak temeline oturtmak istiyordu.⁴³⁴ Bunun için Ehl-i Beyt'in önemli temsilcilerinden Ali b. Hüseyin'e bir mektup yazarak onun adına biat almak istediğini söyledi. Ali b. Hüseyin Muhtar'a

⁴²⁴ Ağırakça, *İslâm Tarihinde İlk Siyasi Hareketler*, 247.

⁴²⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/217.

⁴²⁶ İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, 3/244.

⁴²⁷ Muhtar'ın Kûfe'ye gidişi konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Abdullah b. Zübeyr'in onu vali olarak atadığı, bir ordu kurarak Şam üzerine yürümesi için görevlendirdiği ve herhangi bir görev olmadan Abdullah b. Zübeyr'den izin alarak gittiği gibi değişik rivayetler vardır. Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/540.

⁴²⁸ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tarihinde İlk Siyasi Hareketler*, (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011), 248.

⁴²⁹ Ağırakça, *İslâm Tarihinde İlk Siyasi Hareketler*, 249.

⁴³⁰ Yakubî, *Tarih*, 2/180; Zehebî, *el-İber*, 1/53.

⁴³¹ Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, 213.

⁴³² Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/540.

⁴³³ Algül, *Kerbela*, 204.

⁴³⁴ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 424.

güvenemediği için bu teklifi kabul etmemiştir.⁴³⁵ Muhtar, Ali, b. Hüseyin'den aradığı desteği bulamayınca Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye adına hareket etmeye başladı. Kendini Muhammed b. Hanefiyye'nin vekili olarak tanıtip Ehl-i Beyt'in desteğini almaya çalıştı.⁴³⁶ Muhtar'ın bu sözlerine inanmayan Kûfeliler Medine'ye Muhammed Hanefiyye'nin yanına gidip Muhtar'ın durumunu sordular.⁴³⁷ Muhammed Hanefiyye, "Yüce Allah'ın yarattıkları arsında kiminle dilerse onunla intikam almasını diliyorum"⁴³⁸ ifadesi Kûfelileri tatmin etti ve Muhtar'ın yanında mücadele etmeyi kabul ettiler.⁴³⁹ Önemli komutanlardan İbrahim b. Eşter'i yanına çekmek için Muhammed b. Hanefiyye'nin ağzından mektup yazdı.⁴⁴⁰ Böylece İbrahim b. Eşter de Muhtar'ın tarafına geçti.⁴⁴¹

İbrahim b. Eşter, kendisi ve kendisine itaat eden adamları ile birlikte zaman zaman Muhtar'ın evine gidip geldi. Bundan sonra Şiiler Rebiulevvel ayının on dördünde perşembe gecesi harekete geçmek hususunda görüş birliği yaptılar.⁴⁴² Durumdan haberdar olan İbn Zübeyr'in valisi Abdullah b. Muti' ve Şurta amiri Iyas b. Mudarib tedbirler almaya başladı.⁴⁴³ Hareket için kararlaştırılan günden bir gün önce İbrahim b. Eşter'in sokakta karşılaştığı Iyas b. Mudarib'i öldürmesiyle hareket başlamış oldu.⁴⁴⁴ "Ey Hüseyin'in intikamcıları Ya Mansur" sloganıyla hareket eden Muhtar'ın taraftar vali Abdullah b. Muti'in kuvvetlerine üstün gelerek onu şehirden çıkardılar.⁴⁴⁵

Muhtar, Kûfe'yi ele geçirdikten sonra Abdullah b. Zübeyr'e mektup yazarak ona olan itaatinden vazgeçmediğini belirtti.⁴⁴⁶ Muhtar bu mektubuyla İbn Zübeyr'i oyalamak istemişti.⁴⁴⁷ İbn Zübeyr, Ömer b. Abdurrahman'ı Kûfe valiliğine atadı. Muhtar, yeni

⁴³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/391.

⁴³⁶ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/100.

⁴³⁷ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/100; Taberî, *Tarih*, 4/148.

⁴³⁸ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/100.

⁴³⁹ Ağırakça, *İslâm Tarihinde İlk Siyâsi Hareketler*, 255.

⁴⁴⁰ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/101; Ebu'l-Abbas Müberred, *el-Kâmil fi'l-luğati ve'l-edeb*, (Beyrut: Daru'l-Marife, 2010), 631; Taberî, *Tarih*, 4/150;

⁴⁴¹ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 3/254; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/208; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/121.

⁴⁴² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/27; Bazı kaynaklar, kararlaştırılan zamanı Muharrem ayı olarak belirtir. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/208.

⁴⁴³ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/224; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 3/257.

⁴⁴⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/224; Taberî, *Tarih*, 4/151; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/209.

⁴⁴⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/228; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/209.

⁴⁴⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/50.

⁴⁴⁷ Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, 233.

valinin şehre girmesini engelledi⁴⁴⁸ ve İbn Zübeyr'e bir mektup daha yazarak Abdülmelik b. Mervan ile mücadele edeceğini belirterek maddi destek talep etti.⁴⁴⁹ İbn Zübeyr, Muhtar'ın yalancı olduğunu, artık ona güvenmediğini ve ona yardım etmeyeceğini söyledi.⁴⁵⁰

Muhtar, Kûfe'ye hakim olduktan sonra buraya bağlı yerlere vali atamasında bulundu.⁴⁵¹ Hakimiyeti sağladıktan sonra Hz. Hüseyin'in intikamını almak için kazırlıklara başladı. Ubeydullah b. Ziyad'ın ordusunun Musul'da olduğunu öğrenen Muhtar, Yezid b. Enes komutasında bir ordu gönderdi.⁴⁵² Bu ordu Ubeydullah'ın ordusunu yenilgiye uğrattı.⁴⁵³ İbrahim b. Eşter de bu orduya destek için yola çıkmıştı.⁴⁵⁴

İbrahim'in Kûfe'den ayrılmasını fırsat bilen Kûfe eşrafı Muhtar'a karşı ayaklandı.⁴⁵⁵ Muhtar'ın kâhin olduğunu,⁴⁵⁶ kendilerine zorla lider olduğunu, onun Muhammed b. Hanefiyye'nin göndermediğini, bu konuda yalan söylediğini iddia ettiler.⁴⁵⁷ Karışıklıkların artması üzerine Muhtar, İbrahim b. Eşter'i çağırdı ve isyan bastırıldı.⁴⁵⁸

Hicrî altmış altıncı yılda Muhtar, Kûfe'de yeniden hâkimiyet sağladıktan sonra halka duyuruda bulunarak Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi olayına karışanlar hariç herkesin emniyette olduklarını söyledi.⁴⁵⁹ Muhtar bu konudaki kararlılığını "Hüseyin'in katillerini hayatta bırakmak bizim dinimizde yoktur. Onlar ben dünyada iken hayatta kalacak olursa Muhammed'in soyuna yardımcı olduğumu nasıl söylerim. O zaman ben yalancı olurum. Onların isimlerini tek tek bana söyleyin. Yeryüzünü onlardan

⁴⁴⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/50.

⁴⁴⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/50; Ağırakça, *İslâm Tarihinde İlk Siyasi Hareketler*, 270.

⁴⁵⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/50.

⁴⁵¹ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 429.

⁴⁵² Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 430; İbn A'sem, *el-Fütuh*, 3/285; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/212.

⁴⁵³ Taberî, *Tarih*, 4/155; Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 430.

⁴⁵⁴ İbn A'sem, *el-Fütuh*, 3/287; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/212.

⁴⁵⁵ Taberî, *Tarih*, 4/156.

⁴⁵⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/231.

⁴⁵⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/212.

⁴⁵⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/232; Taberî, *Tarih*, 4/159; İbn A'sem, *el-Fütuh*, 3/289.

⁴⁵⁹ Muhtar'ın Hz. Hüseyin'in katillerini öldürmeye başlamasında Muhammed b. Hanefiyye'nin "O bizim şiamızda olduğunu söylüyor, ama Hüseyin'in katilleri onun yanında bulunuyor" sözleri etkili olmuştur. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*; 197; Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/237; Taberî, *Tarih*, 4/159; İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 5/153.

temizlemediğim sürece ne yemek yiyebilirim ne bir şey içebilirim” sözleriyle ifade etti.⁴⁶⁰

Bu sözlerinden sonra Muhtar, Kerbela olayına karışan kişilerden intikam almaya başladı. Olaylara karışanlar Muhtar’ın yanına getirildi ve öldürüldü.⁴⁶¹ Muhtar bu kişileri öldürdükten sonra adamlarına “Yarın ayakları büyük, gözleri içeri girmiş, kaşları gür bir adamı öldüreceğim”⁴⁶² bu sözleri ile kastedtiği kişi Ömer b. Sa’d idi. Bu durum Ömer’e bildirildi. Ömer, Muhtar’ın kendisine daha önce vermiş olduğu emana güvenerek kaçmadı.⁴⁶³ Ertesi gün Muhtar, Ömer’i yakalattı ve öldürttü.⁴⁶⁴

Kûfe’de bulunan ve Kerbela’ya katılanların öldürülmesinden sonra bu olay sırasında Kûfe valisi olan Ubeydullah b. Ziyad’a sıra geldi. Muhtar, Ubeydullah üzerine İbrahim b. Eşter komutanlığında bir ordu gönderdi.⁴⁶⁵ Hazir savaşı olarak adlandırılan bu savaşta Ubeydullah b. Ziyad öldürüldü.⁴⁶⁶

Muhtar ile Abdullah b. Zübeyr ilişkileri zaman zaman iyi, zaman zaman kötü şekilde devam ediyordu. Muhtar Abdullah b. Zübeyr ile olan bağlarını koparmıyor, ona biat edebileceğini belirtiyordu.⁴⁶⁷ Abdullah b. Zübeyr ile Muhammed b. Hanefiyye arasında geçen bir olay bu ilişkinin sona ermesine neden olmuştur. Abdullah b. Zübeyr, Muhammed b. Hanefiyye ve Abdullah b. Abbas’ın kendisine biat etmesini istiyordu.⁴⁶⁸ Muhammed b. Hanefiyye, tüm ümmet biat ederse biat edebileceğini söylüyordu.⁴⁶⁹ Tüm ısrarlarına rağmen biat alamayan İbn Zübeyr, Muhammed b. Hanefiyye’yi tutuklayarak Zemzem odasına hapsedti.⁴⁷⁰ Kendisine biat etmezse onu öldüreceğini söyledi.⁴⁷¹

⁴⁶⁰ Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, 107.

⁴⁶¹ Taberî, *Tarih*, 4/160; İbn A’sem, *el-Fütüh*, 3/270; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 10/529.

⁴⁶² Belâzurî, *Ensâbu’l-eşraf*, 5/237; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12/26.

⁴⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12/27.

⁴⁶⁴ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 107; Belâzurî, *Ensâbu’l-eşraf*, 5/237; Dineverî, *Ahbaru’t-tıval*, 439; İbn A’sem, *el-Fütüh*, 3/272; Zehebî, *el-İber*, 1/54.

⁴⁶⁵ Taberî, *Tarih*, 4/171; İbn A’sem, *el-Fütüh*, 3/297; İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 5/152.

⁴⁶⁶ Yakubî, *Tarih*, 2/181; Taberî, *Tarih*, 4/172; İbn A’sem, *el-Fütüh*, 3/314; İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 5/152; Mesudî, *Mürucu’z-zeheb*, 3/97; Zehebî, *el-İber*, 1/54.

⁴⁶⁷ Taberî, *Tarih*, 4/165; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12/32; Ağırakça, *İslâm Tarihinde İlk Siyasi Hareketler*, 269.

⁴⁶⁸ Dineverî, *Ahbaru’t-tıval*, 449; Yakubî, *Tarih*, 2/182; Taberî, *Tarih*, 4/169; İbn A’sem, *el-Fütüh*, 3/273; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/52.

⁴⁶⁹ İbn A’sem, *el-Fütüh*, 3/273; Nüveyrî, *Nihâyetu’l-ereb*, 21/21; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/52.

⁴⁷⁰ Yakubî, *Tarih*, 2/182; Taberî, *Tarih*, 4/169; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12/35; Nüveyrî, *Nihâyetu’l-ereb*, 21/21.

⁴⁷¹ Müberred, *el-Kâmil*, 630; Yakubî, *Tarih*, 2/182; Mesudî, *Mürucu’z-Zeheb*, 3/78; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12/35; Nüveyrî, *Nihâyetu’l-ereb*, 21/21.

Muhammed b. Hanefiyye, Muhtar'a mektup yazarak durumu bildirdi.⁴⁷² Bunun üzerine Muhtar dört bin askeri ile birlikte Mekke'ye geldi.⁴⁷³ Muhammed b. Hanefiyye'nin bulunduğu Zemzem kuyusu çevresine geldiler. Harem çevresinde silah kullanılmayacağı için ellerine odun parçaları aldılar. Bu yüzden "Haşebiyye" diye adlandırıldılar.⁴⁷⁴ Muhammed b. Hanefiyye'yi kurtardılar,⁴⁷⁵ ondan Abdullah b. Zübeyr ile savaşmak için izin istedilerse de Muhammed b. Hanefiyye Harem bölgesinde böyle bir çatışmanın olamayacağını söyleyerek izin vermedi.⁴⁷⁶ Bu olay, Abdullah b. Zübeyr ile Muhtar'ın yollarını tamamen ayırdı. Bu tarihten itibaren iki taraf birbirine düşman oldu.

Hicrî altmış yedinci yılda Abdullah b. Zübeyr, Muhtar sorununu tamamen halletmek için çalışmalara başladı. Kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i Basra valisi yaptı.⁴⁷⁷ Mus'ab, Muhtar ile mücadele için gerekli hazırlıkları yaptı. Muhammed b. Eş'as ve Muhalleb b. Ebi Süfra gibi komutanları yanına aldı.⁴⁷⁸ Gerekli hazırlıklar yaptıktan sonra Kûfe'ye hareket etti. Bu ordunun gelişin haber alan Muhtar hazırladığı ordu ile Kûfe'nin dışında savaşa başladı.⁴⁷⁹ Muhalleb gibi tecrübeli bir komutana sahip olan Mus'ab b. Zübeyr, Muhtar'ın ordusunu yenilgiye uğrattı. Muhtar, Kûfe'ye çekildi.⁴⁸⁰ Muhtar, Kûfe sarayı etrafında kuşatıldı.⁴⁸¹ Kuşatmadan kurtulmak için yaptığı hamlede başarılı olamayan Muhtar, Mus'ab'ın askerleri tarafından öldürüldü.⁴⁸²

Muhtar es-Sekafî, Hz. Hüseyin ve Kerbela'nın intikamını alma söylemi onun çok sayıda taraftar bulmasını sağladı. Muhtar, ilk olarak ortaya çıkış amacına uygun hareket etti ve Kerbelâ olayına karışan kişilerden intikam aldı; ancak daha sonra elde ettiği

⁴⁷² Yakubî, *Tarih*, 2/182; Taberî, *Tarih*, 4/170; İbn A'sem, *el-Fütuh*, 3/277; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/35; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/21.

⁴⁷³ Yakubî, *Tarih*, 2/183; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/36.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/53; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/22.

⁴⁷⁵ Taberî, *Tarih*, 4/171; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/36; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 10/530.

⁴⁷⁶ Taberî, *Tarih*, 4/171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/53; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/36; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/22;

⁴⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 198; Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5/237; Yakubî, *Tarih*, 2/184; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/25.

⁴⁷⁸ Taberî, *Tarih*, 4/173; Zehebî, *el-İber*, 1/55.

⁴⁷⁹ Dineverî, *Ahbaru't-tval*, 446; Taberî, *Tarih*, 4/174.

⁴⁸⁰ Dineverî, *Ahbaru't-tval*, 447; Yakubî, *Tarih*, 2/184; Taberî, *Tarih*, 4/175.

⁴⁸¹ Dineverî, *Ahbaru't-tval*, 448; Taberî, *Tarih*, 4/175.

⁴⁸² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 198; Taberî, *Tarih*, 4/175; Mesudî, *Mürücu'z-zeheb*, 3/99; İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 5/154; Zehebî, *el-İber*, 1/55.

başarıların da etkisi ile büyük hedeflere yöneldi ve kendi sonunu hazırladı. Abdullah b. Zübeyr'i karşına alması hareketinin başarısız olmasına neden oldu.

C. Amr b. Said el-Eşdak'ın Öldürülmesi

Amr b. Said b. el-Âs b. Said b. Uhayha b.el-Âs b. Ümeyye b. Abdişşems,⁴⁸³ babası Hz. Osman döneminde Kûfe valiliği yapmış olan Said b. As⁴⁸⁴ annesi Mervan b. Hakem'in kız kardeşi Ümmü'l-Benin binti Hakem b. Ebi'l-As'tır.⁴⁸⁵ Künyesi Ebu Ümeyye'dir.⁴⁸⁶ Güçlü olduğundan ve avurdunu doldurarak konuştuğundan kendisine Eşdak ismi verilmişti.⁴⁸⁷ Amr, kibirli bir kişiliğe sahipti. Cesur bir komutan, iyi bir hatipti.⁴⁸⁸ Said b. Müseyyeb, Amr'ın devrinin en önemli hatiplerinden birisi olduğunu belirtir.⁴⁸⁹ Abdullah b. Zübeyr'e muhalefet olması için bismelenin açıktan okunmasını yasaklamıştır.⁴⁹⁰ Babasından Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Hz. Aişe gibi sahabelerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden oğulları Said, Musa ve Ümeyye hadis rivayet etmiştir.⁴⁹¹ Amr b. Said'in sahabi olduğu⁴⁹² söylenmişse de babası Said b. As'ın peygamberimizin vefat ettiği zaman sekiz yaşlarında olduğu göz önüne alınırsa sahabi olmasına imkân yoktur.⁴⁹³

Amr b. Said, Muaviye ve Yezid dönemlerinde Mekke ve Medine'de valilik yapmıştır.⁴⁹⁴ Yezid'in Abdullah b. Zübeyr ile mücadelesinde, Muaviye b. Yezid'in ölümünden sonra meydana gelen karışıklığın giderilmesinde, Mervan b. Hakem'in halife seçilmesinde önemli rol oynamış; Merc-i Rahit savaşı ve Mısır'ın fethinde

⁴⁸³ İbn Kelbî, *Cemheretu'n-neseb*, 45; İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kübra*, 7/234; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 46/32.

⁴⁸⁴ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Cemheretu ensâbu'l-Arab*, (Kahire: Daru'l-Mearif, ts.), 81; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/445.

⁴⁸⁵ İbn Kelbî, *Cemheretu'n-neseb*, 45.

⁴⁸⁶ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/234; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 46/32.

⁴⁸⁷ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 46/34; Abdülkerim Özaydın, "Eşdak", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/460.

⁴⁸⁸ Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/101; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/123.

⁴⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/123.

⁴⁹⁰ Özaydın, "Eşdak", 11/461.

⁴⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/123; Özaydın, "Eşdak", 11/461.

⁴⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/123.

⁴⁹³ Özaydın, "Eşdak", 11/460.

⁴⁹⁴ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/234; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 46/35.

Mervan b. Hakem'in yanında yer almıştır.⁴⁹⁵ Mus'ab b. Zübeyr'in Şam üzerine yaptığı akını durduran ordunun komutanlığını yapmıştır.⁴⁹⁶

Amr b. Said'in Muaviye b. Yezid'in ölümünden sonraki süreçteki davranışları onun halk nezdindeki değerini artırmıştı. Şamlılar Amr'ı seviyor ve ona itaat ediyorlardı.⁴⁹⁷ Bu yüzden Abdülmelik b. Mervan döneminde alternatif bir kişi konumuna gelmişti.⁴⁹⁸

Mervan b. Hakem'in halife tayin edildiği Cabiye toplantısında Amr b. Said, Halid b. Yezid ile birlikte veliaht tayin edilmişti.⁴⁹⁹ Yine bu toplantının sonucu Halid b. Yezid'in Hıms; Amr b. Said'in Şam valisi olması kararlaştırılmıştı.⁵⁰⁰ Mısır'ın fethinden sonra güçlenen ve iktidarını sağlamlaştıran Mervan b. Hakem Cabiye'de verdiği sözü tutmayarak Halid b. Yezid ve Amr b. Said'in yerine oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'i veliaht tayin etti.⁵⁰¹

Hicrî altmış dokuzuncu yılda Abdülmelik b. Mervan, kendisine biat etmemiş olan Züfer b. Haris ile savaşmak üzere Karkisya'ya yöneldi.⁵⁰² Amr b. Said de Abdülmelik ile birlikte orduya katıldı.⁵⁰³ Ordu Butnânu Habib denen yerde konaklarken Amr, Humeyd b. Hureys ile birlikte Şam'a döndü.⁵⁰⁴ Abdülmelik b. Mervan'ın Şam'da vekil olarak bıraktığı Abdurrahman b. Ümmü'l-Hakem'i şehirden çıkararak Şam'a hâkim oldu. Hazineye ve Beytu'l-mâle el koydu.⁵⁰⁵ Şehrin kapılarını kapatarak savunma hazırlıkları yaptı.⁵⁰⁶ Abdülmelik, Amr'ın geri döndüğünü öğrenince Şam'a döndü ve

⁴⁹⁵ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 46/34; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/124.

⁴⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/124.

⁴⁹⁷ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/234.

⁴⁹⁸ Öz, *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, 310.

⁴⁹⁹ Yakubî, *Tarih*, 2/178; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/124.

⁵⁰⁰ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 46/44.

⁵⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/124.

⁵⁰² Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/102; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/86; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/114.

⁵⁰³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/86; Abdülmelik b. Mervan'ın sefere çıkarken Amr b. Said'i yerine vekil bıraktığı rivayet edilir. İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, 5/156; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/243; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/449; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/114.

⁵⁰⁴ Yakubî, *Tarih*, 2/188; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/243; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/86; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/34; Halid b. Yezid'in Amr'ı isyana teşvik ettiğini söylenir. İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 5/227; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 46/42.

⁵⁰⁵ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 204; Yakubî, *Tarih*, 2/188; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/86; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/114; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/34.

⁵⁰⁶ Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/102.

Amr'ı kuşattı.⁵⁰⁷ On altı gün⁵⁰⁸ kadar suren kuşatmadan sonra Abdülmelik ile Amr arasında bir anlaşma yapıldı.⁵⁰⁹ Anlaşmaya göre Amr b. Said, Abdülmelik b. Mervan'dan sonra halife olacaktı.⁵¹⁰ Abdülmelik Amr'a danışmadan bir şey yapmayacak Beytu'l-mal ve divanın idaresi Amr'a bırakılacaktı.⁵¹¹ Bu anlaşma ile Amr b. Said hilafete ortak oluyordu.⁵¹²

Abdülmelik b. Mervan, Amr b. Said ile anlaşma yapmış olmasına rağmen onu ortadan kaldırmanın çarelerini arıyordu.⁵¹³ Bir gün adamlarını göndererek Amr'ı çağırtdı.⁵¹⁴ Amr'ın damadı Abdullah b. Yezid Amr'ı uyararak gitmemesini tavsiye etti.⁵¹⁵ Amr "İbn Zerka ben uykudayken bile benim üzerime gelemez bana karşı cesaretle bulunamaz. Ben dün Osman'ı rüyamda gördüm ve bana gömleğini giydirdi" diyerek elçiye akşam vakti geleceğini söyledi.⁵¹⁶

Amr, Abdülmelik'in yanına giderken tedbir olarak zırhını giydi, kılıcını kuşandı. Yanına yüz kişi alarak Abdülmelik'in sarayına gitti.⁵¹⁷ Saraydan içeri girerken Amr'ın adamlarının içeri girmesi engellendi, Amr tek başına kaldı.⁵¹⁸ Sarayda Hassan b. Bahdal ve Kabisa b. Züeyb'i gören Amr durumdan şüphelenmeye başladı.⁵¹⁹ Amr, saraya girdi. Abdülmelik kendisini karşıladı. Benim karşımda kılıcını kuşanmış şekilde oturamazsın

⁵⁰⁷ Yakubî, *Tarih*, 2/188; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/86; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/449; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/114.

⁵⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/224; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/115; Bazı kaynaklarda bu sürenin bir ay olduğu belirtilir. Taberî, *Tarih*, 4/180.

⁵⁰⁹ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 421; İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/156; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/86; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 3/449; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/115; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/34.

⁵¹⁰ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 204; Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 421; Yakubî, *Tarih*, 2/188; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/115.

⁵¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/115.

⁵¹² Öz, *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, 312. Abdülmelik b. Mervan anlaşma yapmasına rağmen anlaşmaya uyma niyetinde değildi. Ravh b. Zinba' Abdülmelik'e "Ey müminlerin emiri Amr'a vefalı davranman gibi bir niyetin var mı" demesi üzerine Abdülmelik, "Yazıklar olsun sana ey İbn Zinba' iki yiğit bir hücumda bir araya gelir de biri diğerini öldürmez mi?" diye cevap verdi. Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 422.

⁵¹³ Taberî, *Tarih*, 4/180.

⁵¹⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 199; Taberî, *Tarih*, 4/180; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/86; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/115.

⁵¹⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/86; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/115; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/34; Bu uyarıyı yapanın Amr'ın kardeşi Yahya b. Said olduğu rivayet edilir. Taberî, *Tarih*, 4/180.

⁵¹⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/116, Amr, Abdülmelik b. Mervan'ın vermiş olduğu söze güvendiği için rahat davranmaktaydı. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 183.

⁵¹⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/116.

⁵¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/116.

⁵¹⁹ İbn Haldûn, *Tarih*, 3/34; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 184.

diyerek kılıcını aldı.⁵²⁰ Abdülmelik, Amr'a "Ey Ebu Ümeyye bana isyan ettiğinde seni yakaladığımda koluna pranga vuracağıma yemin etmişim" dedi.⁵²¹ Orada bulunanlar "Daha sonra serbest bırakacak mısın" diye sordular.⁵²² Abdülmelik "Tabi ki Ebu Ümeyye'ye ne yapabilirim ki" dedi.⁵²³ Bunun üzerine "Ey Ebu Ümeyye Emirul müminini yeminin yerine getir dediler.⁵²⁴ Amr, bu isteği kabul etti ve koluna pranga vuruldu.⁵²⁵ Amr, kendisinin bu şekilde insanların önüne çıkarılmasını istedi. Abdülmelik, kendisini bu şekilde insanların önüne çıkaramayacağını söyledi.⁵²⁶ Abdülmelik, Amr'a kendisine ihanet ettiğini söyledi ve onu itti. Amr dengesini kaybetti, düştü. Ağzı tahta çarpan Amr'ın dişleri kırıldı.⁵²⁷ Amr, Abdülmelik'ten daha fazla bir şey yapmamasını istedi.⁵²⁸ Abdülmelik, "Allah'a yemin olsun ki sana daha fazlasını yapmadığım takdirde bunu yanıma bırakacağını ve bunun Kureyş'in durumunu düzelterek bilseydim seni serbest bırakırdım, fakat bir belde içinde bulunduğumuz durumda iki kişi karşı karşıya gelmişse biri diğerini çıkartmıştır" diyerek kararlılığını gösterdi.⁵²⁹

Amr, Abdülmelik'e verdiği sözü hatırlatmasına rağmen⁵³⁰ Abdülmelik, kardeşi Abdülaziz'e Amr'ı öldürmesini söyledi ve İkinci namazını kılmak için mescide gitti.⁵³¹ Abdülaziz Amr'ı öldürmek için kılıcını çekince Amr akrabalık bağlarını hatırlatarak bunu yapmamasını istedi. Bunun üzerine Abdülaziz vazgeçti.⁵³²

⁵²⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/244; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/116; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/34.

⁵²¹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/156; Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/103; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/34.

⁵²² İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/244; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117.

⁵²³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117.

⁵²⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 200; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/244; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/35.

⁵²⁵ Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/103; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117.

⁵²⁶ Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/103; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/244; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117.

⁵²⁷ Taberî, *Tarih*, 4/181; İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/156; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/244; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/35.

⁵²⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 200; İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/156; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117.

⁵²⁹ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/157; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/35.

⁵³⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/244; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117.

⁵³¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 200; İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/157; Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/103; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/117; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/35.

⁵³² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 200; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/244; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/118; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/35.

Mescidde Amr'ı göremeyen yakınları saraya hareket ettiler.⁵³³ Kapıyı kırıp içeri girdiler. Bu sırada Abdülmelik'in oğlu Velid yaralandı.⁵³⁴ Abdülmelik saraya döndüğünde Amr'ın öldürülmediğini görünce kardeşi Abdülaziz'e kızdı.⁵³⁵ Eline bir kılıç aldı ve Amr'ı öldürdü.⁵³⁶

Amr'ın öldürüldüğü sırada Amr'ın taraftarları ile Abdülmelik'in taraftarları çatıştıyordu. Abdülmelik, kesik başın halkın önüne atılmasını emretti. Amr'ın kesik başı halkın önüne atıldı.⁵³⁷ Kesik baş ile beraber para da atıldı. Halk paraları alıp dağıldı.⁵³⁸

Amr'ın taraftarları dağıldıktan sonra Abdülmelik, Amr'ın kardeşlerini yakalattı ve öldürülmelerini emretti. Abdülaziz b. Mervan, "Ey müminlerin emiri sen bir gün içinde tüm Ümeyye oğullarını öldürecek misin" demesi üzerine onları öldürmekten vazgeçti. Amr'ın kardeşleri önce hapsedildi, sonra da serbest bırakıldı. Serbest kalan bu kişiler Irak'a gidip Abdullah b. Zübeyr'in valisi Musab b. Zübeyr'e destek verdiler.⁵³⁹

Amr b. Said, Emevî ailesinde sevilen birisiydi, güçlü bir lider adayıydı. Abdülmelik b. Mervan Amr b. Said'i öldürerek saltanat için önemli bir rakibini ortadan kaldırmış oldu.

⁵³³ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 5/156; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/118; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/35.

⁵³⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/244; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/118; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/35.

⁵³⁵ Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/103; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/118.

⁵³⁶ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 422; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/118; Amr'ı Abdülmelik'in kölesi Ebu Züayzia'nın öldürdüğü rivayet edilir. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 200; Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/102; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/119.

⁵³⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 200; Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 422.

⁵³⁸ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 422; Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/103.

⁵³⁹ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 422; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/120; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/35.

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİNDE ORTAYA ÇIKAN MEZHEPLER

I. HÂRİCÎLER

A. Hâricîlerin Ortaya Çıkışı

Hâricî(çoğulu havaric)kelimesi Arapça “حَرَج” kökünden türemiş bir kelimedir. Bir yerden çıkmak,⁵⁴⁰ isyan etmek,⁵⁴¹ ortaya çıkmak,⁵⁴² meşru otoriteye karşı çıkmak⁵⁴³ gibi anlamlara gelir.⁵⁴⁴ Mezhep olarak Hâricî kelimesi dinin ve hakkın haricine çıkanlar ve Hz. Ali’yi terk edenler anlamına gelmektedir.⁵⁴⁵ Şehristani, Hâricî kelimesini Müslüman toplumun üzerinde ittifak ettikleri hak imama başkaldıran kimse diye tanımlar. Bu başkaldırı, sahabe devrinde olabileceği gibi tabiun veya daha sonraki devirlerde de olabilir.⁵⁴⁶ Cürcanî ise “Uşru sultanın izni olmadan alanlardır” şeklinde tanımlar.⁵⁴⁷ Haricîler ise kendilerini farklı şekilde isimlendirmiştir. Onlara göre Haricî kelimesinin anlamı Allah’a ve peygamberine hicret edenler anlamındadır.⁵⁴⁸

Hâricîler için çeşitli isimler kullanılmaktadır. Sıffin Savaşında sonra Hz. Ali’nin ordusundan ayrılarak gidip yerleştikleri Harura’ya nispetle söylenen Harurîyye,⁵⁴⁹ Tahkimi kabul etmeyen toplum anlamında el-Muhakkime⁵⁵⁰ bunlardan bazılarıdır. Hâricîler için muhalifleri arasında kullanılan isimlerden birisi de Hz. Muhammed (s. a. v)’in Hayber gazvesi sonrası ganimet taksimi sırasında itiraz eden Hurkus b. Züheyr için kullandığı söylenen okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkanlar anlamındaki “marika”dır.⁵⁵¹ Haricîler ise kendileri için “Allah yolunda savaşıp O’nun rızâsı için

⁵⁴⁰ Firuzabadî, “hrc”, 450, Zebidî, “hrc”, 5/508.

⁵⁴¹ Firuzabadî, “hrc”, 451.

⁵⁴² İsfehanî, “hrc”, 192.

⁵⁴³ Firuzabadî, “hrc”, 451.

⁵⁴⁴ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 31; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 83.

⁵⁴⁵ Sem’ânî, Ebu Said Abdulkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1980), 5/12.

⁵⁴⁶ Şehristanî, *el-Milel ve’n-nihâl*, 1/105.

⁵⁴⁷ Seyit Şerif Cürcanî, *Kitabu’t-Ta’rifât*, (Beyrut, Daru’l-Kütubu’l-Arabî, 2002), 87.

⁵⁴⁸ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 32.

⁵⁴⁹ Kummî, *Kitabu’l-Makalât ve’l-firak*, 5; Nevbahtî, *Fıraku’s-Şia*, 6; Eş’arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 112, İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 46; Yakubî, *Tarih*, 2/132; Mesudî, *Mürûcu’z-Zeheb*, 2/352.

⁵⁵⁰ Eş’arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 112.

⁵⁵¹ Nevbahtî, *Fıraku’s-Şia*, 6; Eş’arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 111; Malatî, *et-Tenbîh*, 41.

canlarını ve mallarını satan ve Allah'ın da bunları cennete karşılık satın aldığı kimseler”⁵⁵² anlamındaki şurat⁵⁵³ ismini kullanırlar.

Hâricîliğin ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Hâricîliğin ortaya çıkışını bazı kaynaklar Hz. Peygamber zamanındaki Zul Huveysıra⁵⁵⁴ olayına dayandırır.⁵⁵⁵ İslam tarihçilerin büyük çoğunluğu ise Sıffin savaşının sonunda ortaya çıkan “tahkim” olayı ile Hâricîliğin ortaya çıktığını iddia etmektedir.⁵⁵⁶ Bir hareketin başlangıcın tek bir olaya bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Sıffin Savaşından önce Hâricî düşüncenin olmadığını söylemek zordur. Sıffin savaşı sonrası Hz. Ali'nin olayların hakemle çözümünü kabul etmesi üzerine bazı Hâricîlerin Hz. Ali'ye hitaben “Ey Ali Allah'ın kitabına icabet et. Eğer icabet etmezsen Osman'a yaptığımızın aynısını sana da yaparız. Çünkü o Allah'ın kitabı ile amel etmedi.”⁵⁵⁷ demesi Sıffin savaşından önce de Hâricî düşüncenin olduğunu göstermektedir. Tahkim olayını Hâricîliğin ortaya çıkışını zâhiri bir sebebi olarak değerlendirebiliriz.⁵⁵⁸

Abdûlmelik b. Mervan dönemine kadar derin görüş ayrılığı yaşamayan Hâriciler, bu dönemde fırkalara ayrılmaya başlamışlardır. Nâfi b. Ezrak'ın aşırı fikirleri fırkada bölünmelere yol açtı. Kendileriyle birlikte cihad etmeyenleri(kaade) kâfir kabul etmesi⁵⁵⁹ ve onların çocuklarının öldürülmesi gerektiğini söylemesi,⁵⁶⁰ kendilerine katılmak isteyenleri imtihana tabi tutma (isti'raz)⁵⁶¹ gibi konular fırka içinde bölünmelere yol açmıştır. Nâfi b. Ezrak muhaliflerin çocuklarının öldürülebileceğini ispat için şu ayeti örnek gösteriyordu. “Nuh rabbim dedi Yeryüzünde kâfirlerden hiç kimseyi bırakma. Çünkü sen onları bırakırsan kullarını saptırırlar”⁵⁶² Bu ayette Hz. Nuh iman etmeyen kimsenin yaşamamasını istemektedir. Bu hüküm onların çocukları içinde

⁵⁵² Tevbe, 9/111.

⁵⁵³ Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 112; Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları,1997), 16/169.

⁵⁵⁴ Hayber savaşının ganimetleri dağıtılırken Temim kabilesinden ZulHuveysıra, peygamberimize hitaben “Ey Muhammed adaletli ol” diyerek itirazda bulunmuştur. Müberred, *el-Kâmil*, 584; İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 49.

⁵⁵⁵ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 72.

⁵⁵⁶ İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Saim Yeprem, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 79; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 84.

⁵⁵⁷ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 2/183.

⁵⁵⁸ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 43.

⁵⁵⁹ İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 50; Mustafa Öz, “Kaade”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/589.

⁵⁶⁰ Malatî, *et-Tenbîh*, 41; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/125; İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 50.

⁵⁶¹ Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 84; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/125, Mustafa Öz, “İsti'raz”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları 2001), 23/374.

⁵⁶² Nuh, 72/26, 27.

geçerlidir.⁵⁶³ Necde b. Amir Nâfi'ye karşı çıkanlardandı. Necde, kaadenin yani kendileri gibi düşünen ancak kendilerine katılıp savaşmayanların da kendilerinden olduğunu, ancak cihad etmelerinin daha iyi olduğunu söyledi. Bu görüşüne delil olarak Nisa Suresi'nin 95. ayetini delil gösterdi. "İnsanlardan özürsüz olarak yerlerinde oturanlarla mal ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler birbirine eşit değildir. Allah mal ve canlarıyla mücadele edenleri oturanlardan üstün kılmıştır." Başka bir ayette "Allah cihad edenleri oturanlara(kaidîn) üstün kıldı" Bu ayetlerde Allah, cihad etmeyenleri kâfir olarak nitelememiş, hepsine cenneti vaad etmiştir. Cihad edenlerin oturanlara(kaade) göre üstün olduğu ifade edilmiştir.⁵⁶⁴ Necde bu ayete ilave olarak Firavun ailesinden imanını gizleyen mümin adamı⁵⁶⁵ örnek gösterdi. Bu kişi Hz. Musa'ya inandığı halde onunla birlikte mücadele etmeyip imanını gizlemişti. Buna rağmen Allah onu mümin olarak nitelemiştir.⁵⁶⁶

Necde bu görüşleri savunduktan sonra Yemame'ye gitmiş burada bulunan bir grup ona biat etmiş ve böylece Hâricîlerde ilk bölünme meydana gelmiştir.⁵⁶⁷

Nafi b. Ezrak ile Necde b. Amir arasındaki görüş ayrılıkları ile başlayan bölünme süreci Abdümelik b. Mervan'ın hükümdarlığı dönemi boyunca devam etmiş ve çok sayıda Hâricî fırka ortaya çıkmıştır.

B. Hâricîlerin Temel Görüşleri

Büyük günah işleyen kâfirdir.⁵⁶⁸ Buna delil olarak İblis olayını gösterirler. İblis, Allah'a inanmasına rağmen Allah'ın Hz. Âdem'e secde emrine karşı geldi ve kâfir oldu.⁵⁶⁹ Halife Müslümanlar arasında hür seçimle işbaşına gelmelidir.⁵⁷⁰ Halifelik sadece Araplara ve Kureys'e özgü bir kurum değildir. Halife olma konusunda tüm Müslümanlar eşittir. Kur'an'ı ve sünneti bilen her Müslüman halife olabilir.⁵⁷¹ Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetleri ile Hz. Ali'nin "Tahkim"e kadarki hilafeti meşrudur.

⁵⁶³ Müberred, *el-Kâmil*, 642.

⁵⁶⁴ Müberred, *el-Kâmil*, 643.

⁵⁶⁵ Mümin, 40/28.

⁵⁶⁶ Müberred, *el-Kâmil*, 643.

⁵⁶⁷ Müberred, *el-Kâmil*, 643; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 111.

⁵⁶⁸ Eş'arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 84; Malatî, *et-Tenbîh*, 38; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-firak*, 79; İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 45.

⁵⁶⁹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/116.

⁵⁷⁰ Abdulhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, 81; Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, 77.

⁵⁷¹ Bağdadî, *Usûlu'd-dîn*, 275; Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, 77.

Hız. Osman'ın hilafeti ile Hız. Ali'nin "Tahkim"den sonraki hilafeti meşru değildir.⁵⁷² Hız. Ali tahkimi kabul ettiği için kâfirdir.⁵⁷³ Cemel Ashabı(Hız. Aişe, Talha b. Übeydullah, Zübeyr b. Avvam) Hız. Osman, hakemeyn, (Ebu Musa el Eş'arı, Amr b. As)kâfirdir.⁵⁷⁴

II. MÜRÇİE

A. Mürcie Kelimesinin Anlamı

Mürcie kelimesinin رَجَا fiilinin dört harfli şekli olan اَرْجَا den türeyen ismi faildir. اَرْجَا fiili gebe hayvanın doğum zamanının gelmesi,⁵⁷⁵ avcının av bulamaması,⁵⁷⁶ bir işi geriye bırakmak,⁵⁷⁷ ertelemek⁵⁷⁸ gibi anlamlara gelir. Bazı dilcilere göre mürcie kelimesi رَجِي kökünden türemiştir ve ümit vermek anlamına gelmektedir.⁵⁷⁹

Mürcie kelimesinin "ertelemek, sonraya bırakmak" anlamına gelen رَجَا kökünden veya "beklenti içinde olmak, ümit etmek" manasındaki رَجِي kökünden geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüşse de kelimenin, رَجَا kökünden türemiş olduğu fikri tercih edilmektedir.⁵⁸⁰

Kur'an-ı kerim'de رَجَا kökünden türetilen kelimeler işi geriye bırakmak ertelemek anlamında kullanılmıştır.⁵⁸¹ Bu konudaki örnek ayetler şunlardır:

"(Sefere katılmayanlardan) diğer bir kısmı da, Allah'ın emrine bırakılmışlardır. (مُرْجُونَ) Bunlara ya azap eder ya da tövbelerini kabul eder. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."⁵⁸²

⁵⁷² Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 109.

⁵⁷³ Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 84; Malatî, *et-Tenbih*, 38; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 79; Razî, *İtikadâtu Fıraku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 46.

⁵⁷⁴ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 79; İsfarayinî, *et-Tabsîr*, s. 45; Razî, *İtikadâtu fıraku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 46,

⁵⁷⁵ Muhammed b. Yakub Firuzabadî, "rce", *Kamûsu'l-muhît*, (Kahire: Daru'l-Hadis, 2008); 619, Zebidî, "rce", 1/240.

⁵⁷⁶ Zebidî, "rce", 1/240.

⁵⁷⁷ Zebidî, "rce", 1/240.

⁵⁷⁸ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/137; Firuzabadî, "rce", 619.

⁵⁷⁹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/137.

⁵⁸⁰ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/137; Sönmez Kutlu, "Mürcie", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/42.

⁵⁸¹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 29.

⁵⁸² Tevbe, 9/106.

Ey Muhammed! Bunlardan (hanımlarından) dilediğini geri bırakırsın,(نُرْجِي) dilediğini yanına alırsın. Uzak durduklarından dilediklerini yanına almanda da sana bir günah yoktur. Bu onların gözlerinin aydın olması, üzülmemeleri ve hepsinin de kendilerine verdiği razı olmaları için daha uygundur. Allah kalplerinizdekini bilir. Allah hakkıyla bilendir, halimdir.⁵⁸³

“Dediler ki: "Onu ve kardeşini alıkoy (أَرْجِهْ) Şehirlere de toplayıcı adamlar gönder.”⁵⁸⁴

Mürcie kelimesinin terim anlamı ile ilgili pek çok tanım yapılmıştır. Her mezhep Mürcie'yi kendi görüşüne göre tanımlamıştır.

Mürcie, Ehl-i Kible'nin tümünün zahirdeki imanları dolayısıyla mümin olduğunu iddia eden ve onların hepsi için Allah'tan mağfiret dileyen kimselerdir.⁵⁸⁵

Mürcie, Hz. Ali'yi dördüncü sıraya alanlardır.⁵⁸⁶

Mürcie, imanın amelsiz söz veya sadece söz olduğunu söyleyenlerdir.⁵⁸⁷

Mürcie, tevbe etmeden ölen büyük günah sahiplerinin cezalandırılacağı veya affedileceği konusunda hüküm vermeyip onların durumunu Allah'a havale edenlerdir.⁵⁸⁸

Mürcie, büyük günah işleyenler hakkındaki hükmü kıyamet gününe erteleyenlerdir.⁵⁸⁹

Mürcie, Haricîlerin en aşırı muhalifleridir. Çünkü onlar idarecilerin tavırlarına aldırmayan kişilerdir.⁵⁹⁰

Mürcie, iyilik küfre fayda vermediği gibi günah da imana zarar vermez diyenlerdir.⁵⁹¹

⁵⁸³ Ahzab, 33/51.

⁵⁸⁴ Şuara, 26/36.

⁵⁸⁵ Kummî, *Kitabu'l-Fırak ve'l-Makalât*, 6; Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 6.

⁵⁸⁶ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 31.

⁵⁸⁷ Malatî, *et-Tenbih*, 36.

⁵⁸⁸ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/137.

⁵⁸⁹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/137.

⁵⁹⁰ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 32.

⁵⁹¹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/137.

B. Mürcie'nin Ortaya Çıkışı

Mürcie mezhebi İslâm tarihinin ilk yıllarında ortaya çıkmış bir mezheptir. Bu mezhebin ortaya çıkmasında pek çok olayın etkisi olmuştur. Peygamberimizin vefatından sonra yaşanan siyasi gelişmeler, meydana gelen ayrılıklar, Emevî-Haşimi çekişmesi başta olmak üzere kabileler arası çekişmeler, toplumdaki sosyal problemler gibi pek çok sebebi Mürcie'yi ortaya çıkaran nedenler arasında sayabiliriz.⁵⁹²

Mürcie mezhebinin ortaya çıkışında en önemli etkiyi siyasi olaylar yapmıştır. Peygamberimizin vefatı ile birlikte Müslümanlar arasında siyâsi ayrılıklar meydana gelmiştir. İlk ayrılık halifenin kim olacağı konusunda yaşanmış, ensâr ve muhacir arasında meydana gelen tartışmalardan sonra Hz. Ebu Bekir halife olmuştur.⁵⁹³ Hz. Ebu Bekir ve onun vasiyeti sonucu halife olan Hz. Ömer dönemleri Müslümanlar arası siyâsi çekişmelerin yaşanmadığı, daha çok fetih ve tebliğ hareketleri ile geçen bir dönem olmuştur.⁵⁹⁴

Hz. Osman dönemi İslâm dünyasında iç karışıklıkların meydana geldiği bir dönem olmuş ve bu karışıklıklar Hz. Osman'ın öldürülmesine yol açmıştır.⁵⁹⁵ Hz. Osman'ın ölümünden sonra Hz. Ali'ye biat edildi.⁵⁹⁶ Hz. Ali'nin halife oluşu karışıklıklara son vermediği gibi tartışmaları daha da alevlendirdi. Bu dönemde Müslümanlar büyük kitleler halinde birbirleriyle savaşmaya başladı. Hz. Osman'ın kanını talep etme gerekçesi ile başlayan olaylar, Cemel ve Sıffin gibi iki büyük savaşın meydana gelmesini sağladı. Bu iki savaşta on binlerce Müslüman yıllarca birlikte olduğu ve düşmanlara karşı beraber mücadele ettiği Müslümanlar tarafından öldürüldü.

Bu yıllarda Haricî olarak isimlendirilen bir mezhep ortaya çıkarak Sıffin Savaşı'nın hakemler aracılığıyla çözümüne itiraz ederek hem Hz. Ali hem de Muaviye b. Ebi Süfyan'ı başta olmak üzere savaşa katılan pek çok kişiyi ve Cemel Savaşı'na katılan kişileri kâfir ilan etti.⁵⁹⁷ Haricîler önce Hz. Ali ile mücadele ettiler. Nehrevan

⁵⁹² Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 124.

⁵⁹³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 13; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/21

⁵⁹⁴ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 76; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 58

⁵⁹⁵ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 59.

⁵⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 3/29; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 43; Taberi, *Tarih*, 3/569; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/429; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/9.

⁵⁹⁷ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 79; İsfarayinî, *et-Tabsîr*, 45; Razî, *İtikadâtü firaku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 46.

Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğramaları kinlerini artırdı ve sonunda Hz. Ali'yi öldürdüler.⁵⁹⁸ Hz. Ali'nin ölümünden sonra ise Muaviye b. Ebi Süfyan ve Emevî iktidarı ile sürekli mücadele halinde oldular.⁵⁹⁹

Haricîler çok katı bir iman anlayışına sahiptiler. Günah işleyenleri kâfir ilan ediyor ve onlarla savaşıyorlardı.⁶⁰⁰ Kendileri gibi düşünmeyen herkes onlar için savaşılması gereken kişilerdi. Hatta kendileri gibi düşündüğü halde kendilerine fiili destek vermeyenleri düşman ilan ediyorlardı.⁶⁰¹

Kureyş kabilesinin iki büyük kolu olan Haşimoğulları ve Ümeyyeoğulları kabileleri arasında İslâm öncesi dönemden kalan çekişmeler peygamberimizin vefatı üzerine tekrar canlandı.⁶⁰² Peygamberimizin mensubu olduğu Haşimoğulları kabilesi Hz. Ali'yi halife yapmayı istemişti, ancak bunu başaramamıştı. Hz. Ali'nin halife tayin edildiğini, Hz. Ebu Bekir'e biat edilerek Hz. Ali'nin hakkının gasp edildiğini iddia eden kişiler ortaya çıkarak diğer Müslümanlara ağır suçlamalar yaptılar.⁶⁰³

Kureyş'in diğer büyük kolu olan Ümeyyeoğulları ise kendi kabilelerinden olan Hz. Osman'ın hilafeti döneminde devlet kademelerinde önemli yerler elde ettiler. Muaviye b. Ebi Süfyan'ın Hz. Ali ile yürüttüğü mücadelenin ardından hilafeti ele geçirdiler. Emevî ailesinin hilafeti ele geçirince onu kaybetmemek için Allah'ın takdiri ile halife olduklarını öne sürerek icraatlarını meşrulaştırmak istediler.⁶⁰⁴ Bu düşünceleri toplumda huzursuzluğa neden oldu.

Ümeyyeoğullarının genelde Arapları, özelde de kendi ailelerini diğer Müslümanlardan ayrıcalıklı konuma koymaları toplumda huzursuzluklara neden oldu. Arap olmayan Müslümanları "Mevalî" diye isimlendirerek ikinci sınıf insan muamelesi yapmaya başladılar. Onlardan Müslüman olmalarına rağmen Müslüman olmayanlardan alınan cizye vergisi aldılar.⁶⁰⁵

⁵⁹⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 150; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 130; İbn Haldûn, *Tarih*, 2/524.

⁵⁹⁹ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 93.

⁶⁰⁰ Eş'arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 84; Malatî, *et-Tenbih*, 38; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-firak*, 79; İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 45.

⁶⁰¹ Eş'arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 84; İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 50; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/115.

⁶⁰² Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 253.

⁶⁰³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 55.

⁶⁰⁴ Ahmet Akbulut, "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri", *AÜİFD*, 33 (1992), 135.

⁶⁰⁵ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 120.

Bu olayların yaşandığı ortamda aşırı görüşlere karşı çıkan ve İslâm dini çerçevesinde bir orta yol bulmaya çalışan görüşler geliştirilmeye başladı. Mürcie mezhebi bu arayışın sonucu ortaya çıktı.

Bu tavrın ilk örneklerini Hz. Osman sonrası dönemde görmekteyiz. Hz. Osman döneminde cihad için uzak diyarlara giden ve Hz. Osman'ın vefatından sonra Medine'ye dönen Şüpheciler (Şükkak) diye isimlendirilen Müslümanlar Medine'deki durumu görünce Hz. Osman, Hz. Ali ve diğer Müslümanlar hakkında iyi şeyler düşündüklerini ve onların durumunu Allah'a havale ettiklerini söylediler. Bu kişilerin hangisinin haklı olduğu, hangisinin cennette hangisinin cehennemde olduğunu Allah'ın bileceğini ifade ettiler.⁶⁰⁶

Bu dönemde bazı kaynaklarda Mu'tezilenin öncüleri olarak adlandırılan tarafsızlar gurubu oluşmuştur. Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebi Vakkas, Zeyd b. Sabit, Üsame b. Zeyd, Muhammed b. Mesleme gibi önde gelen Müslümanların oluşturduğu bu gurup Ehl-i Kible'ye kılıç çekmenin doğru olmadığını söyleyerek Cemel, Sıffin ve Nehrevan gibi savaşlara katılmadılar ve hayatları boyunca siyâsi bir oluşumun yanında veya karşısında olmadılar.⁶⁰⁷ Bu kişilerin Ehl-i Kible'yi tekfir etmeme görüşü Mürcie'nin temel görüşlerindendir.⁶⁰⁸

Mürcie mezhebine adını veren "ırca" görüşünü ilk ortaya koyan kişi olarak Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, Hammad b. Ebi Süleyman, Zer b. Abdullah gibi kişilerden bahsedilmektedir.⁶⁰⁹ Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi daha önceki dönemlerde bu görüşü savunanlar olmuştur.

Mürcie mezhebinin görüşünün temelini Hz. Ali ve Hz. Osman başta olmak üzere o dönemdeki siyâsi olaylarda yer alan kişilerin durumunu Allah'a havale etmek ve büyük günah işleyenleri kâfir ilan etmemek oluşturur.⁶¹⁰ Bu görüş Haricîlere tepki olarak doğmuştur. Haricîler, Hz. Osman, Hz. Ali'nin yanı sıra Cemel ve Sıffin ashabını

⁶⁰⁶ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 52.

⁶⁰⁷ Kutlu, "Mürcie", 32/42.

⁶⁰⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 530.

⁶⁰⁹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 59.

⁶¹⁰ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 61.

ve büyük günah işleyenleri kâfir sayıyordu.⁶¹¹ Haricîler ayrıca kendilerinden olmayanların yurdunu “Daru’l-Küfür” sayıyor, bu kişilerin canlarını ve mallarını kendine helal sayıyordu.⁶¹² Mürcie buna tepki olarak Müslümanların yaşadığı yerleri “Daru’l-İman” saymış ve açıkça inkârda bulunmayanları Müslüman kabul etmiştir.⁶¹³

Mürcie mezhebinin oluşum zamanı olarak hicri altmış yılı sonrasını söyleyebiliriz. Haricîlerin en sert görüşlüsü olan Nafi b. Ezrak Yezid b. Muaviye’nin ordusu Abdullah b. Zübeyr’i Mekke’de kuşattığında Abdullah b. Zübeyr’e destek olmuştu.⁶¹⁴ Bir süre sonra İbn Zübeyr’i terk etti.⁶¹⁵ Onu terk etmesinin en önemli sebebi Abdullah b. Zübeyr’in Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında iyi düşüncelere sahip olmasıydı.⁶¹⁶ Yine Nafi b. Ezrak’ın bu dönemde tartıştığı bir kişinin “Mü’minler iki kısımdır. Bir kısmı iyilik yapanlardır. Onlar cennetlidir, diğerleri günah işleyenlerdir. Onların durumu Allah’a kalmıştır” demesi üzerine ona “Sen Mürciîsin” demesi Mürcie’nin bu dönemde teşekkül ettiğini gösterir.⁶¹⁷

Salim b. Zekvan’ın Sire⁶¹⁸ isimli eserinde Mürcie’den bahsedilmesi ve Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye’nin Kitabü’l-İrca⁶¹⁹ eserinde Mürcie ilkelerinin anlatılması da Mürcie’nin teşekkül sürecinin Abdülmelik b. Mervan dönemine rastladığını göstermektedir.

Kısacası Mürcie mezhebi Müslümanların birbirini tekfir ettiği, bu yüzden birleriyle savaştığı, kendinden olmayanın hakir görüldüğü bir ortamda bu düşüncelere tepki olarak ortaya çıkmıştır.⁶²⁰ Mezheplerin aşırı görüşlerine tepki gösteren ve orta yolu bulmaya çalışan Müslümanlar için Mürcie mezhebi önemli bir sığınak olmuştur.

⁶¹¹ Bağdadî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 79; İsfarayinî, *et-Tabsîr*, 45. Razî, *İtikadâtü fıraku’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn*, 46.

⁶¹² Müberred, *el-Kâmil*, 642; Bağdadî, *Usûlu’d-dîn*, 332; İsfarayinî, *et-Tabsîr*, 50; Şehristanî, *el-Milel ve’n-nihâl*, 1/115.

⁶¹³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 530.

⁶¹⁴ Zehebî, *Tarihu’l-İslâm*, 5/44.

⁶¹⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 20/328.

⁶¹⁶ İbn Abdurabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, 2/235; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 20/327.

⁶¹⁷ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 62.

⁶¹⁸ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 64.

⁶¹⁹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 71.

⁶²⁰ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 64.

C. Mürcie'nin Temel Görüşleri

Mürcie mezhebinin inançları konusunda bize bilgi sağlayan ilk dönemlerde yazılmış bazı temel eserler vardır. Bunlardan birisi Salim b. Zekvan'ın "Sire" isimli eseridir. Bu eserin bir kısmında Mürcie'nin inançlarından bahsedilmektedir.⁶²¹ Bu eserde bir konuda hükmün Allah'a havale edilmesi(irca edilmesi) için o olayın geçmişte olması ve yorum yapan kişinin o olayı görmemesi gerekir.⁶²² Bu konu eserde "Sonra, peşinde gidebilecekleri öncülerini olmayan ve doğruluklarını örnek alacakları dostları bulunmayan diğer insanlar, irca (hükmü erteleme) fikrini benimsediler ve dediler ki: Bizim gördüğümüz ve bizzat hazır bulunduğumuz son ayrılık konusuna gelince, bu konuda şahitlik yapmaya hazırız. Fakat bizim görmediğimiz ve yetişemediğimiz ilk ayrılık konusunda verilecek hükmü erteleriz.⁶²³ şeklinde ifade edilir. İlk Mürciîler Hz. Osman ve Hz. Ali dönemini görmedikleri için onların durumunu Allah'a bıraktılar, ancak kendi dönemlerinde yaşayan kişiler hakkında yorumlarda bulundular.⁶²⁴

Mürcie mezhebinin görüşünü belirten bir başka eser Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin yazdığı "Kitabu'l-İrca" isimli risaledir. Bu eser Abdülmelik b. Mervan döneminde yazılmıştır.⁶²⁵ Hasan b. Muhammed Hz. Ali'nin torunu olmasına nedeniyle Şia ve Ehl-i Beyt ile iç içe olmasına rağmen Şîî kesimin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki düşüncelerine tepki olarak bu risaleyi yazmıştır.⁶²⁶ Hasan b. Muhammed bu risalesinde Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e itaat edilmesi gerektiğini belirterek onlara karşı olanlardan nefret ettiklerini belirtir. Buna gerekçe olarak ümmetin onlar yüzünden herhangi bir çatışmaya girmemesini gösterir.⁶²⁷

Hasan b. Muhammed irca fikrinin Hz. Musa döneminden beri var olduğunu söyler ve "Firavun, "Ya geçmiş nesillerin hâli ne olacak?" dedi. Musa, şöyle dedi: "Onlar hakkındaki bilgi Rabbimin katında bir kitaptadır. Rabbim, yanılmaz ve unutmaz."⁶²⁸

⁶²¹ Sönmez Kutlu, "Salim b. Zekvan'ın Sire Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımların Tercümesi", *AÜİFD*, 35 (1996), 469.

⁶²² Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 66.

⁶²³ Kutlu, "Salim b. Zekvan", 469.

⁶²⁴ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 66.

⁶²⁵ Sönmez Kutlu, "İlk Mürciî Metinler ve Kitabu'l-İrca", *AÜİFD*, 37 (1996), 322.

⁶²⁶ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 76.

⁶²⁷ Kutlu, "İlk Mürciî Metinler ve Kitabu'l-İrca", 326.

⁶²⁸ Taha, 20/51, 52.

ayetini delil gösterir.⁶²⁹ Bu ayetlere göre Hz. Musa kendinden öncekilerin durumu hakkında bir şey söylemeyip hükmü Allah'a bırakmıştır.

Mürcie mezhebinin ilk dönem kaynaklarından birisi de Sabit Kutna'nın "İrca Kasidesi"dir. Emevî döneminin ünlü şairlerinden olan Sabit Kutna bu eserinde Mürcie mezhebinin bazı temel görüşlerinden bahsetmektedir.⁶³⁰

Ey Hind, beni iyice dinle, bizim mezhebimiz yalnız Allah'a kulluk etmek ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamaktır. Şüpheli işlerde bir hüküm vermez, verilecek hükmü Allah'a bırakınız. Fakat zalimler ve sapıklar için doğruyu söyleriz.⁶³¹ Bu sözleriyle Mürcie'nin şüpheli hükümleri Allah'a bırakma(irca) fikri vurgulanmaktadır.

Müslüman olduğunu kabul eden herkes İslam üzeredir. Fakat müşrikler, dinlerinde, farklı gruplara ayrılmışlardır. Bizce; Allah'ın birliğine iman ettiği müddetçe, bir kimseyi müşrik yapacak hiçbir günah yoktur. Mecbur kalmadıkça ve kanımız akıtılmadıkça, bir Müslümanın kanını asla akıtmayız.⁶³² Bu bölümde Mürcie'nin Ehl-i Kible'yi tekfir etmeme ve onlarla savaşmama ilkesi anlatılıyor.

Ne kadar ibadet yaparsa yapsınlar, bütün Hariciler sözlerinde ve icihadlarında yanılmışlardır. Ali ve Osman'a gelince, bunlar Allah'ın iki kulu olup, Müslüman olduktan sonra Allah'a asla şirk koşmamışlardır. Ali ile Osman arasında hoş olmayan hadiseler meydana gelmişti ve onlar, Müslümanlar birliğinin bozulduğunu görmüşlerdi. Ne var ki, bu konuda, en doğruyu Allah bilir.⁶³³ Bu bölümde Haricîlerin Hz. Ali ve Hz. Osman'ı kâfir ilan etmelerinin İslâm'a uygun olmadığından bahsedilmektedir.

İrca ilkesini açıklayan diğer eser Muharib b. Disar'ın "İrca Kasidesi"dir. Muharib b. Disar bu eseri Hz. Ali ve Hz. Osman'ı tekfir etmediği için kendisini eleştiren Hâricîlere ve Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan sonraya bıraktığı için kendisini eleştiren Şiilere karşı yazmıştır.⁶³⁴

Muharib b. Disar eserinde bu ilkeleri şöyle izah etmiştir:

⁶²⁹ Kutlu, "İlk Mürciî Metinler ve Kitabı'1-İrca", 326.

⁶³⁰ Sönmez Kutlu, "İlk Mürciî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)", *AÜİFD*, 39 (1999), 242.

⁶³¹ Kutlu, "İlk Mürciî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)", 245.

⁶³² Kutlu, "İlk Mürciî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)", 245.

⁶³³ Kutlu, "İlk Mürciî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)", 245.

⁶³⁴ Kutlu, "İlk Mürciî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)", 246.

Birtakım insanlar, Hasan'ın babası Ali'yle ilgili karan İrca ettiğim için akılsızca beni suçluyorlar. Halbuki Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in aksine, Hasan'ın babasının iyi veya kötü olduğu konusundaki kararını ertelemem doğrudur. Osman'a gelince, insanlar onun hakkında da ayrılığa düştüler. Bir grup, onunla ilgili kötü sözler söyledi. Diğer bir grup ise, onun adil bir imam olduğunu ve haksız ve suçsuz yere öldürüldüğünü savundu. Böyle bir konuda verilecek hükmü Allah'a bırakmamda, her hangi bir sakınca ve eksiklik yoktur. Bu konuda hiç bir şeyden korkmuyorum.⁶³⁵ Bu sözlerle Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında hüküm vermeyerek durumu Allah'a bırakmıştır. Osman b. Affan bir peygamber değildi. Onun arkadaşı Ali de bir nebi değildi.⁶³⁶ sözleriyle bu kişilerin de hataların olabileceğini belirterek bu kişileri hatasız kabul edenleri eleştirmektedir.

Hariciler, çirkin sözler, söylediler ve iftiralarda bulundular, bu konuşmalar halk arasında cevaplandırılmayan bir belge haline geldi. Diline sahip ol çünkü senin insanların Hristiyanlar gibidir. Eğer onların Rabbime karşı iftiralarını düşünürsen daha da kördürler. Çünkü onlara göre bütün günahlar şirktir. Benden bu konuda konuşmamı isteyenlere karşı daima susarım. Ben, hiç bir grubu ve beni küçüklüğümden beri terbiye eden Osman ve Ali'yi şirke düşmekte itham etmem. Onların ikisi de Kur'an'ı öğrendiler ve bana da öğrettiler. Kur'an onların en yakın sığınağı ve yaşamak istedikleri idealleriydi.⁶³⁷ Bu bölümde Hâricîlerin Hz. Ali ve Hz. Osman'ı kâfir ilan etmesi onları Hristiyanlara benzetmek suretiyle ağır şekilde eleştirilmektedir.

Mürcie mezhebinin temel görüşlerini şöyle özetleyebiliriz

İman kalpte gerçekleşen marifet ve tasdiktir. İman Allah'ı ve peygamberi bilmek, küfür ise Allah'ı ve peygamberi bilmemektir.⁶³⁸

İman artmaz veya eksilmez.⁶³⁹

Büyük günah işleyen ehl-i Kible kalbinde iman olduğu için mümin; işlediği günahlar nedeniyle fasıktır.⁶⁴⁰

⁶³⁵ Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)", 249, 250.

⁶³⁶ Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)", 251.

⁶³⁷ Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)", 251.

⁶³⁸ Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 114.

⁶³⁹ Malatî, *et-Tenbîh*, 37.

⁶⁴⁰ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 526.

Amel imanın bir parçası değildir. Bu yüzden büyük günah işleyenler mümindir. Küfürle birlikte iyi ameller fayda vermediği gibi, iman ile birlikte kötü amel kişinin imanına zarar vermez.⁶⁴¹

İnşallah Mü'minin gibi ifadeler şüphe belirttiği için bu tür sözler söylenmemelidir. Bunun yerine gerçekten Mü'minin denmelidir.⁶⁴²

Büyük günah işleyen Mü'min cezasını çeker, ancak ebedi olarak cehennemde kalmaz.⁶⁴³

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer görevlerini tam olarak yapmış mümin yöneticilerdir. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumlarını Allah bilir. Onlar dünyada mümindir. Ahirette işledikleri hatalardan dolayı cezalandırılıp cezalandırılmayacağını Allah bilir.⁶⁴⁴

Mürchie mezhebinin bu görüşleri mezhebin ortaya çıktığı dönemdeki aşırı görüşlere tepki niteliğinde ve tartışmaları bitirme amacındadır.

⁶⁴¹ Ebu Mûti' Makhûl b. Fadl Neseî, *Kitâbu'r-Red Ala'l-Ehli'l-Bid'a ve'l-Ehvâ*, Thk. Marie Bernard, (Beyrut: ts.), 67; Malatî, *et-Tenbîh*, 110.

⁶⁴² Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 528.

⁶⁴³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 530.

⁶⁴⁴ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 530.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLMELİK B. MERVAN DÖNEMİNDE MEZHEPLERİN FAALİYETLERİ

I. HÂRİCÎLER

A. Ezarika

1. Ezarika Fırkasının Ortaya Çıkışı

Ezrakıyye'nin çoğulu olan Ezârika, Hz. Ali'nin Muâviye ile uzlaşmasını protesto ederek ondan ayrıldıkları ve isyancı bir hareket başlattıkları için Havâric (Hâricîler) diye anılan fırkanın liderlerinden Ebû Râşid Nâfi b. Ezrak'a uyanları ifade etmek üzere kullanılır.⁶⁴⁵ Çoğunluğunu Benî Temîm kabilesi mensupları teşkil etmekle birlikte aralarında mevâlî de vardı.⁶⁴⁶ Hâricîlerin en kalabalık, en güçlü, en sert görüşlere sahip fırkasıydı.⁶⁴⁷

Nâfi b. Ezrak ve arkadaşları Yezid b. Muaviye döneminde Mekke'nin kuşatılması olayından sonra Mekke'ye giderek Abdullah b. Zübeyr'e destek verdiler.⁶⁴⁸ Yezid'in ölümünden sonra aralarında anlaşmazlık çıktı.⁶⁴⁹ Nâfi ve taraftarları Basra'ya gitti ve orada isyan çıkardı. Hapishanelere girerek mahkûmları serbest bıraktı. Daha sonra Ahvaz'a⁶⁵⁰ giderek orayı ele geçirdi.⁶⁵¹

Hicrî altmış beşin yılda Basralılar Abdullah b. Zübeyr'e başvurarak valisiz kaldıklarını söylediler. Bunun üzerine Abdullah b. el Haris b. Abdullah b. Ebi Rabia vali olarak atandı.⁶⁵² Abdullah b. el Haris, Hâricîlerle savaşmak için kimi görevlendirmesi gerektiğini çevresindeki kişilere danıştı. Basralılar bu işi Muhalleb b. Ebi Süfra'nın başarabileceğini söylediler.⁶⁵³ Muhalleb seçmiş olduğu savaşçılarla

⁶⁴⁵ İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 49; Razî, *İtikadâtü fıraku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 46.

⁶⁴⁶ Mustafa Öz, "Ezarika", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/45.

⁶⁴⁷ Bağdadî, *el Fark Beyne'l-Fırak*, 84; İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 49; Müberred, *el-Kâmil*, 603; Malatî, *et-Tenbih*, 135.

⁶⁴⁸ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 2/235; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/326.

⁶⁴⁹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 27; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 107.

⁶⁵⁰ Basra ile Faris arasında bulunan İslâm öncesi dönemde Huzistan olarak bilinen yer. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldan*, 1/285.

⁶⁵¹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/111; Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*, 2/62.

⁶⁵² Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 401; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/328.

⁶⁵³ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 401; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 20/328.

Nâfi'nin üzerine yürüdü.⁶⁵⁴ Ahvaz yakınlarındaki Dulab⁶⁵⁵ bölgesinde yapılan savaşta Nâfi öldü.⁶⁵⁶

Nâfi b. Ezrak'tan sonra Ubeydullah b. Mahuz lider oldu.⁶⁵⁷ Ubeydullah komutasındaki Ezarika, Abdullah b. Zübeyr kuvvetlerini geri çekilmeye mecbur bıraktılar.⁶⁵⁸ Basra'ya gelen Muhalleb, 20000 kişilik ordusuyla Sillabra denen yerde Ezarika'yı bozguna uğrattı. Ubeydullah b. Mahuz öldü.⁶⁵⁹ Bu savaşta Muhalleb, Hâricîlere fiziksel üstünlük sağladığı gibi, gönderdiği casuslarla onları bölmeye çalışmış, onlarla ilgili hadisler uydurarak psikolojik üstünlük sağlamıştır.⁶⁶⁰

Ubeydullah'ın yerine kardeşi Zübeyr b. Mahuz geçti.⁶⁶¹ Zübeyr, Ezarika'yı toparladı. Medain ve İsfahan'da başarılı faaliyetlerde bulundu. İsfahan'da Abdullah b. Zübeyr'e bağlı Attab b. Verka kumandasındaki orduya yenildi.⁶⁶²

Hicrî altmış sekizinci yılda Zübeyr b. Mahuz ölümü üzerine Katari b. el Fücae'ye biat edildi.⁶⁶³ Katari Nâfi'den sonra Ezarika'ya en parlak dönemini yaşattı.⁶⁶⁴ Katari'nin liderliği üstlendiği dönemde Mühelleb b. Ebû Sufra'nın mağlûp ettiği Ezârîka büyük bir buhrana sürüklenmiş bulunuyordu. Katari, taraftarlarından hayatta kalanlarını Kirman dağlarına çekerek yeniden teşkilâtlandırmayı başardı.⁶⁶⁵ Bu arada Abdülmelik, Mus'ab'a karşı zafer kazanarak onu öldürmüş, Basra'ya Halid b. Abdullah'ı Kûfe'ye Bişr b. Mervan'ı atamıştı.⁶⁶⁶ Mus'ab'ın ölümü üzerine Abdülmelik, Muhalleb'in biat etmesini istedi o da biat etti.⁶⁶⁷

⁶⁵⁴ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 403; İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 51.

⁶⁵⁵ Ahvaz'a dört fersah uzaklıkta bulunan bir yer. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldan*, 2/485.

⁶⁵⁶ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 404; Müberred, *el-Kâmil*, 649; İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 51; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/328.

⁶⁵⁷ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 407; Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/31;

⁶⁵⁸ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/329; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 118.

⁶⁵⁹ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 408.

⁶⁶⁰ Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 87; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 119.

⁶⁶¹ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/329.

⁶⁶² Taberî, *Tarih*, 4/178; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/78; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/330.

⁶⁶³ Müberred, *el-Kâmil*, 678; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/330.

⁶⁶⁴ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 121.

⁶⁶⁵ Müberred, *el-Kâmil*, 678; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/331; Mustafa Öz, "Katari b. El Fücae", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/31.

⁶⁶⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/120.

⁶⁶⁷ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 174.

Halid b. Abdullah kardeşi Abdulaziz'i 3000 kişilik bir ordu ile Hâricîlere karşı gönderdi.⁶⁶⁸ Ezrakiler, ani bir baskınla bu birliği yenilgiye uğrattılar.⁶⁶⁹ Bu başarısızlık üzerine Bişr b. Mervan Basra valisi oldu.⁶⁷⁰ Hâricîlere karşı Ömer b. Ubeydullah'ı görevlendirdi.⁶⁷¹ Ömer Ezarika'ya karşı başarılı olamadı.⁶⁷²

Hicrî yetmiş beş yılında Haccac Irak'a vali olarak atandı.⁶⁷³ Haccac'ın Haricîlerle mücadele için görevlendirdiği Muhalleb b. Ebi Süfra Ezarika'yı bozguna uğrattı.⁶⁷⁴

Katari ile adamları arasında ihtilaflar meydana gelmeye başladı. Üç gruba ayrıldılar.⁶⁷⁵ Bu ihtilaflarla zayıf düşen fırka Katari'nin ölümüyle⁶⁷⁶ sonuçlanan saldırı sonucu ortadan kalktı.⁶⁷⁷

Ezarika fırkası ilk yıllarda önemli askeri başarılar sağamış olsa da bu başarılarını uzun süre sürdüremediler. Kendi içlerinde ihtilaflara düşmeleri başarısız olmalarına neden olmuştur.

2. Ezarika Fırkasının Temel Görüşleri

Hz. Ali tahkimi kabul ettiği için küfre girmiştir.⁶⁷⁸ Büyük günah işleyen kâfirdir.⁶⁷⁹ Kendilerine karşı çıkanlar müşriktir ve ebedi olarak cehennemliktir.⁶⁸⁰ Kendilerine karşı çıkanların memleketi "Darulharb"dir. Çocukları ve kadınları esir alınabilir, öldürülebilir.⁶⁸¹ Kendilerine karşı çıkanların çocukları da kâfirdir.⁶⁸² Kendileri ile birlikte savaşmayanların kestikleri yenmez, onlarla nikâhlanılmaz ve onlara mirasçı olunmaz.⁶⁸³

⁶⁶⁸ Müberred, *el-Kâmil*, 682; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/117.

⁶⁶⁹ Müberred, *el-Kâmil*, 683; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/117.

⁶⁷⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/120.

⁶⁷¹ Müberred, *el-Kâmil*, 687.

⁶⁷² Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 177.

⁶⁷³ Müberred, *el-Kâmil*, 689.

⁶⁷⁴ İbn A'sem, *el-Fütüh*, 4/10; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devirlerinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 61.

⁶⁷⁵ İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 51.

⁶⁷⁶ Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 414; Taberî, *Tarih*, 4/207, Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/152; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/293.

⁶⁷⁷ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 181.

⁶⁷⁸ Eş'arî *Makalâtu İslâmiyyîn*, 84; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/113; İcî, *el-Mevâkıf*, 424.

⁶⁷⁹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/115; İcî, *el-Mevâkıf*, 424.

⁶⁸⁰ Bağdadî, *Usûlu'd-dîn*, 332; İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 50; Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, 87.

⁶⁸¹ Müberred, *el-Kâmil*, 642; Bağdadî, *Usûlu'd-dîn*, 332; İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 50; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/115; Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, 87.

⁶⁸² Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/115; İcî, *el-Mevâkıf*, 424.

⁶⁸³ Müberred, *el-Kâmil*, 642.

Kendileri ile birlikte savaşmayanlar (kaâde) kâfirdir.⁶⁸⁴ İslam devletine gerekli vergileri ödeyen zimmet ehli olan Yahudi ve hristiyanların öldürülmesi caiz değildir.⁶⁸⁵ Allah, günah işleyen birisini peygamber olarak gönderebilir.⁶⁸⁶

Ezarika fırkasının görüşlerinin sert olması bu fırkanın ömrünün kısa olmasına yol açmıştır.

B. Necedat

1. Necedat Fırkasının Ortaya Çıkışı

İsmi kurucusu olan Necde b. Amir'den alan⁶⁸⁷ bu fırka Bahreyn ve Yemame'de etkili olmuştur.⁶⁸⁸ Necde b. Amir ilk önce Nâfi ile aynı fikirdeydi, ancak Nâfi kendilerine katılmayanları kâfir kabul edip kadın ve çocuklarının öldürülmesini caiz görünce aralarında fikir ayrılığı oluştu ve Necde, Nafi'den ayrılarak Yemame'ye gitti. Ebu Fudeyk, Atıyye b. Esved ve Raşid et Taviil gibi Hâricîler de Nâfi'den ayrılarak Yemame'ye gitti.⁶⁸⁹ Burada Necde ile karşılaştılar Nâfi'nin görüşlerini ona bildirdiler ve Necde'ye biat ettiler.⁶⁹⁰ Ebu Talut liderliğindeki bir grup da Necde'ye biat etti.⁶⁹¹ Bu grup Ebu Talut'u kendilerine lider seçmişlerdi. Ancak Necde'nin ondan daha iyi bir lider olduğunu düşündüklerinden ona biat ettiler.⁶⁹²

Hicrî altmış beşinci yılda Necde, Muaviye'nin Beni Hanife'den alarak el koyduğu Hadarim'i ele geçirdi. Abdullah b. Zübeyr'e ait kervanlara el koyarak malları adamları arasında dağıttı. Kısa zamanda üstünlük sağlayarak adamlarını çoğalttı. Yemame'ye hâkim oldu.⁶⁹³ Abdullah b. Zübeyr'in Kûfe valisi Mus'ab b. Zübeyr'in gönderdiği

⁶⁸⁴ Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 84; İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 50; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/115; Öz, "Kaade", 23, 589.

⁶⁸⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/125.

⁶⁸⁶ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/115.

⁶⁸⁷ Malatî, *et-Tenbîh*, 136; İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 52; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/116; Razî, *İtikadâtu firaku'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn*, 47; Mustafa Öz, "Necedat", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları 2006), 32/485.

⁶⁸⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 97.

⁶⁸⁹ İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 52; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/116; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/328.

⁶⁹⁰ Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 86; İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 52; *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/116.

⁶⁹¹ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/328; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 127; Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 184.

⁶⁹² Müberred, *el-Kâmil*, 643; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devirlerinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 45.

⁶⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/20.

Abdullah b. Umeyr el Leysi komutasındaki kalabalık bir orduyu yenilgiye uğrattı.⁶⁹⁴ Daha sonra Atıyye b. Esved'i Umman'a gönderdi. Atıyye Umman valisi Abbad b. Abdullah'ı yenilgiye uğratarak Umman'ı ele geçirdi.⁶⁹⁵

Necde sekiz yıl (H. 65-73) gibi kısa bir sürede Arap Yarımadası'nın pek çok yerine hakim olarak özerk bir Hâricî yönetimi kurdu.⁶⁹⁶ Abdülmelik ile Abdullah b. Zübeyr arasındaki ihtilaf Necde'nin işini kolaylaştırdı.

Bir süre sonra Atıyye ile Necde arasında ihtilaf çıktı.⁶⁹⁷ İhtilafın nedeni olarak birkaç olay söylenir. Necde'nin savaşa gönderdiği deniz birliğine kara birliğinden fazla ganimet vermesi⁶⁹⁸ Atıyye'nin buna karşı çıkması, Abdülmelik b. Mervan'ın Atıyye'ye mektup yazarak kendisine itaat etmesini istemesine karşılık olarak ona Yemame valiliği teklif etmesi,⁶⁹⁹ içki içen bir askere iyi savaştığı için ceza vermemesi, bunlardan bazısıdır.⁷⁰⁰ Bu olaylardan sonra fırka üçe ayrıldı. Bir gurup Atıyye b. Esved'i destekledi. Bir gurup Ebu Fudeyk'i destekledi. Diğer gurup Necde'ye bağlı kaldı.⁷⁰¹

Bu olayların sonra Hâricîlerin çoğunluğu Necde'yi azlederek Ebu Fudeyk'e biat etti.⁷⁰² Bunun üzerine Necde dayılarının kabilesi Temim'e sığındı.⁷⁰³ Abdülmelik b. Mervan'ın yanına gitmeye hazırlanırken Ebu Fudeyk tarafından öldürüldü.⁷⁰⁴

Necde'nin ölümüyle Ebu Fudeyk'in fırka üzerindeki hakimiyeti sağlamlaştı. Bahreyn'e hakim oldu. Basra valisi Halid b. Abdullah, kardeşi Ümeyye'yi Ebu Fudeyk'e karşı gönderdi. Ebu Fudeyk bu orduyu yenilgiye uğrattı.⁷⁰⁵ Wellhausen bu savaşta Ebu Fudeyk ile Katari'nin ortak hareket ettiğini belirtir.⁷⁰⁶

⁶⁹⁴ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 128; Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 185.

⁶⁹⁵ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 186; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 128.

⁶⁹⁶ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 128.

⁶⁹⁷ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/117; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/23.

⁶⁹⁸ Eş'arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 87; İsfarayinî, *et-Tabsîr*, 52.

⁶⁹⁹ Eş'arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 87.

⁷⁰⁰ Eş'arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 87; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 87.

⁷⁰¹ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 87; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/119.

⁷⁰² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/129; Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 187.

⁷⁰³ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 187.

⁷⁰⁴ İsfarayinî, *et-Tabsîr*, 52.

⁷⁰⁵ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 189.

⁷⁰⁶ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devirlerinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, 45.

Abdölmelik b. Mervan, Ebu Fudeyk ile savaşmak üzere Ömer b. Ubeydullah'ı görevlendirdi. Ömer 20.000 kişilik büyük bir orduyla Bahreyn'e hareket etti.⁷⁰⁷ Meydana gelen savaşta Ebu Fudeyk öldü.⁷⁰⁸ Böylece bu firkada ortadan kalkmıştır.

2. Necedat Firkasının Temel Görüşleri

Necde b. Amir dinin temel esasları ile fer'i konular arasında ayırım yapmıştır.⁷⁰⁹ Necde'ye göre dinde iki asıl mevcuttur:

Allah'ı ve peygamberi bilmek, kendileriyle aynı görüşte olan Müslömanların kanını haram bilmek, Allah'tan gelenlerin tümünü ikrar etmektir. Bu herkesin görevidir cehalet özür sayılmaz.⁷¹⁰ Bunun dışında kalan konularda halk, haram ve helali belirleyecek bir delil buluncaya kadar mazur görülür.⁷¹¹

Mü'min kişiye Allah günahı kadar zulmeder, daha sonra cennete gönderir. Mü'min Cehennem'de ebedi kalmaz.⁷¹² Kim büyük veya küçük günah işler bunda ısrar ederse müşrik olur. İsrar etmezse müşrik olmaz.⁷¹³

Hadd cezasına uğrayanları Allah affedebilir, azab etmeyi dilerse de ateş dışında bir şeyle azab eder. Bu kişiler sonunda cennete gider. Bu kişilerden teberri etmek caiz değildir. Küçük de olsa yalan söyleyip bunda ısrar eden kâfir olur ancak içki içen zina eden ve bunda ısrarcı olmayan kâfir olmaz.⁷¹⁴

Müslömanlar aralarında adaleti sağladığında başlarında bir imamın bulunmasına gerek yoktur.⁷¹⁵

Necedat fırkası Ezarika fırkasına tepki olarak ortaya çıktığı için daha ılımlı görüşlere sahiptir.

⁷⁰⁷ İbnu'l-EsİR, *el-Kâmil*, 4/130; Demircan, *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 189.

⁷⁰⁸ İbnu'l-EsİR, *el-Kâmil*, 4/130; Demircan, *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 190.

⁷⁰⁹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 98.

⁷¹⁰ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/118.

⁷¹¹ Eş'arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 87; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 88; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/118.

⁷¹² Eş'arî, *Makalâtu İslamiyyîn*, 87.

⁷¹³ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/118.

⁷¹⁴ Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, (İstanbul: Anka Yayınları, 2001), 94.

⁷¹⁵ Kummî, *Kitabu'l-Makalât ve'l-Fırak*, 8; Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şia*, 10; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/125.

C. Sufriyye

1. Sufriyye Fırkasının Ortaya Çıkışı

İsmi kurucusu Ziyad b. Asfar (Abdullah b. Saffar)'dan alan bir fırkadır.⁷¹⁶ Malâtî bu fırkanın kurucusunun Muhalleb b. Ebi Süfra olduğunu söyler.⁷¹⁷ Kurucusu Ziyad b. Asfar'a nispetle "Ziyadiyye"⁷¹⁸ ve İbnul Asfar isminden dolayı "Asfariyye" de denilir.⁷¹⁹ Ezarika, Necedat ve İbaziye dışındaki fırkalar bu fırkadan ayrılmıştır.⁷²⁰

Nâfi b. Ezrak'ın aşırı görüşleri Hâricîlerin önde gelenlerinde Abdullah b. İbad ve Abdullah b. Saffar arasında ihtilafa neden oldu. Abdullah b. İbad Basra'da beraber yaşadıkları toplumun müşrik değil, nimetlere karşı nankör olduğunu söyledi. Onlarla savaş yapılırsa canları ve malları helal geriye kalan şeyler helâl değildir.⁷²¹ Abdullah b. Saffar'a göre bu kişiler müşriktir.⁷²² Abdullah b. Saffar Nâfi'nin muhaliflerin çocuklarını öldürülebileceği fikrine de karşı çıktı.⁷²³ Böylece yeni bir Hâricî fırkası ortaya çıkmış oldu.⁷²⁴

Sufriyye ismi konusunda değişik görüşler ortaya atılmıştır. Mensuplarını çok ibâdet etmeleri gündüzleri oruçlu geçirmelerinden dolayı yüzlerinin sarı olmasından dolayı bu ismin verildiği söylenmiştir.⁷²⁵

Sufriyye'nin ilk siyasi faaliyetleri Hicrî yetmiş altıncı yılda Salih b. Müserrih önderliğinde gerçekleşmiştir. Salih b. Müserrih ve Şebib b. Yezid ve arkadaşları hac için Mekke'ye gittiklerinde Abdülmelik b. Mervan'ı öldürmek için oraya geldikleri haberi yayıldı. Abdülmelik b. Mervan Haccac'dan onların yakalanmasını istedi. Bu haberi Kûfe'de alan Salih, Kûfe'den ayrılarak ayaklanma hazırlıklarına başladı.⁷²⁶

⁷¹⁶ Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 94; İsferyinî, *et-Tabsîr*, 53; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/134; Razî, *İtikadâtu Fıraku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 51; Mehmet Dalkılıç, "Sufriyye", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/472.

⁷¹⁷ Malâtî, *et-Tenbih*, 42.

⁷¹⁸ Mehmet Dalkılıç, "Hâricîlerin İtidal Arayışı ve Sufriyye", *İÜİFD*, 12 (2005), 23.

⁷¹⁹ Razî, *İtikadâtu Fıraku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 51; Dalkılıç, "İtidal Arayışı ve Sufriyye", 24.

⁷²⁰ Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 95.

⁷²¹ İsferyinî, *et-Tabsîr*, 58.

⁷²² Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 95.

⁷²³ İsferyinî, *et-Tabsîr*, 53.

⁷²⁴ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 139.

⁷²⁵ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 2/234.

⁷²⁶ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 141.

Şebib b. Yezid, Salih b. Müserrih'e mektup yazarak onun Müslümanların lideri olduğunu, onunla birlikte düşmanlara karşı savaşacaklarını söyledi.⁷²⁷ Salih b. Müserrih ayaklanma öncesi taraftarlarına yaptığı konuşmada taraftarlarından öldürme konusunda ısrarcı olmamalarını, insanları haksız yere öldürüp mallarını almamalarını istedi. Böyle yaparlarsa muhaliflerinden hiçbir farklarının kalmayacağını söyledi.⁷²⁸

Salih b. Müserrih ve Şebib b. Yezid Dara'da buluştu. Cezire valisi Muhammed b. Mervan'a ait bineklere el koydular iki hafta sonra isyan ettiler.⁷²⁹ Muhammed b. Mervan, Adi b. Ümera komutasında 1000 kişilik birliği Salih'in üzerine gönderdi. Salih bu orduyu bozguna uğrattı.⁷³⁰ Bu savaşın ardından Haccac Haris b. Umeyra komutasında 3000 kişilik bir birlik gönderdi.⁷³¹ Yapılan savaşta Salih öldü.⁷³²

Salih'in ölümünden sonra fırkanın liderliğine Şebib b. Yezid eş Şeybani geçti.⁷³³ Şebib savaşçı bir komutandı.⁷³⁴ Haccac'ın ordusunu yenilgiye uğratmış, çok sayıda komutanını öldürmüştür.⁷³⁵ Hicrî yetmiş yedinci yılda Haccac'ın ısrarlı çabaları sonuç vermiş, sonunda Şebib, Haccac'ın ordusundan kaçarken suya düşmüş boğularak ölmüştür.⁷³⁶

Ezarika ve Necedat fırkalarında olduğu gibi Sufriyye fırkası da ilk başlarda askeri başarılar sağlamış ancak bu başarılar uzun süreli olmamıştır. Bu fırkalar lidere bağlı fırkalar olduğu için liderin ölümü fırkaları derinden etkilemiş ve fırkaların kısa sürede ortadan kalkmasına neden olmuştur.

⁷²⁷ Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/148.

⁷²⁸ Dalkılıç, "İtidal Arayışı ve Sufriyye", 41.

⁷²⁹ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/148.

⁷³⁰ Taberî, *Tarih*, 4/195; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/148.

⁷³¹ Taberî, *Tarih*, 4/195.

⁷³² Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 142; Demircan, *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 194.

⁷³³ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 180; Taberî, *Tarih*, 4/196; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/148.

⁷³⁴ Malatî, *et-Tenbih*, 41; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân*, 2/454.

⁷³⁵ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 180; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân*, 2/455; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/148;

⁷³⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 180; Taberî, *Tarih*, 4/201; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân*, 2/455; Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/149; Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*, 3/65. Malatî, Şebib'in sert kişiliğini anlatırken, onun öldürüldükten sonra kalbinin yarıldığını ve kalbinin taş gibi olduğunu söyler. Malatî, *et-Tenbih*, 41.

2. Sufriyye Fırkasının Temel Görüşleri

Bu fırka Ezarika'dan daha yumuşak, diğer fırkalara göre daha aşırıdır. Bazıları, hakkında ceza bulunan fiillerde Allah'ın onlara verdiği "zinakâr", "hırsız" gibi isimlerle yetinilmesini;⁷³⁷ hakkında ceza bulunmayan günahlarda (namaz kılmama, oruç tutmama v. b.) kâfir sayılması gerektiğini söylemişlerdir.⁷³⁸ Zina, hırsızlık gibi suç işleyenlere "zani", "sarık" gibi isimler verilir, bunlara kâfir veya müşrik denmez.⁷³⁹

Bu fırkaya göre insanların başında bir imam bulunması şart değildir.⁷⁴⁰ Takiyye ise amelde değil sözde caizdir.⁷⁴¹

D. İbadiyye

1. İbadiyye Fırkasının Ortaya Çıkışı

Adını kurucusu Abdullah b. İbâd el-Murrî et-Temîmî'den⁷⁴² alan bu fırka Haricî fırkalar içerisinde günümüze ulaşan tek fırkadır.⁷⁴³ Bu fırkanın kurucusu olarak Abdullah b. İbad gösterilmesine rağmen onun görüşleri daha önceden Basra'daki Haricîlerden Abdullah b. Saffar ve Ebu Bilal Mirdas b. Udeyye tarafından savunulmuştur.⁷⁴⁴ Ebu Bilal, kadınların savaşmasına ve savaşta kim olduğuna bakmadan tüm muhaliflerin öldürülmesine karşı çıkmıştır.⁷⁴⁵ İbn Ziyad'ın baskılarına rağmen şiddet taraftarı olmamıştır. Bu özellikleri ile Ebu Bilal, İbadiyye'nin ilk öncülerinde sayılır.⁷⁴⁶

Bu fırka ile ilgili başka bir iddia da bu fırkanın öncüsünün Abdullah b. Vehb er-Rasibi olduğudur. Bu yüzden bu fırka "Vehbiyye" diye anılmıştır.⁷⁴⁷ Abdullah b. Vehb'in ilk İbadî imamı olduğu, daha sonra bu görüşün Sıffin savaşında Ebu Musa'nın

⁷³⁷ İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 53; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/134.

⁷³⁸ Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyin*, 95; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 89; İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 52, Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/134; İcî, *el-Mevâkıf*, 424.

⁷³⁹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/134; Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 107.

⁷⁴⁰ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 149.

⁷⁴¹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/134; Razî, *İtikadâtü fıraku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 51.

⁷⁴² İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 2/234; İsfarayînî, *et-Tabsîr*, 58; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/131; Razî, *İtikadâtü fıraku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 51.

⁷⁴³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 100.

⁷⁴⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 83.

⁷⁴⁵ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 84.

⁷⁴⁶ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 174.

⁷⁴⁷ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 84.

hakemliğine karşı çıkan, Basra'daki çatışmaları engellemek için çaba sarf eden Ahnef b. Kays tarafından sürdürüldüğü ve daha sonra Abdullah b. İbad öncülüğünde bir fırka haline geldiği söylenmektedir.⁷⁴⁸

Abdullah b. İbad, Cabir b. Zeyd'in fikirlerinden etkilenerek Basra'daki Hâricî guruplara katılmamış, şiddet yanlısı olmayan Vehbileri yanında toplayarak Mirdas b. Udeyye'nin ölümünden sonra mutedil Haricîlerin lideri olmuştur.⁷⁴⁹ Bu fırkayı Nâfi b. Ezrak'a tabi olmayan Basra'daki ilk kaade gurubunca kurulduğunu söyleyebiliriz.⁷⁵⁰

İbadiyye fırkası Emevîler ile dostça ilişkiler kurmuştur. Abdullah b. İbad, Cabir b. Zeyd ve Ahnef b. Kays'ın barışçı çizgisini devam ettirmiştir.⁷⁵¹ Abdülmelik b. Mervan'ın kendisine gönderdiği mektuba iyiliği tavsiye eden ve İbadiyye'nin görüşlerini anlatan bir mektupla karşılık vermiştir.⁷⁵² Bu durum Abdülmelik b. Mervan'ın ölümüne kadar devam etmiştir. Onun ölümünden sonra Irak valisi Haccac b. Yusuf, İbadilerin İbnu'l-Eş'as isyanına karıştıklarını iddia ederek onları Umman'a sürmüştür.⁷⁵³ Bu fırka, Emevîlerin son yıllarında bazı isyan hareketlerine karışmıştır.⁷⁵⁴

İbadiyye fırkası diğer Hâricî fırkaların aksine siyasi olaylara pek karışmamıştır. Bu yüzden varlıklarını günümüze kadar sürdürebilmişlerdir.

2. İbadiyye Fırkasının Temel Görüşleri

Ehl-i Kible'den kendilerine muhalif olanlar müşrik olmayan kâfirlerdir. Onlarla evlenmek ve yalnız harp zamanında silah ve eşyalarını almak caizdir. Bu kişilerin yurdu İslam yurdu.⁷⁵⁵ Büyük günah işleyenler muvahhidir. Tövbe ederse ebedi olarak cehennemde kalmaz.⁷⁵⁶ Büyük günah işleyen küfr-ü nimet içindedir.⁷⁵⁷ Kendileri ile birlikte savaşa katılmayanların (kaade) savaşması efdaldir, ancak savaşmamaları

⁷⁴⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 101; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 84.

⁷⁴⁹ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 174.

⁷⁵⁰ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 101.

⁷⁵¹ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 174.

⁷⁵² Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 101; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 85.

⁷⁵³ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 175.

⁷⁵⁴ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 102.

⁷⁵⁵ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-firak*, 99; İsfereyînî, *et-Tabsîr*, 58; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/131; İcî, *el-Mevâkıf*, 425.

⁷⁵⁶ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/131.

⁷⁵⁷ Bağdadî, *Usûlu'd-dîn*, 292; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/132.

caizdir.⁷⁵⁸ İmamet konusunda liyakat sahibi her Müslüman eşit haklara sahiptir. İmamların Kureyş'ten olması şart değildir.⁷⁵⁹ İman, ikrar, amel, niyet sünnete uymak, hevaya meyletmemek ve takvaya uymaktır.⁷⁶⁰ Kulun filini Allah yaratır. Kul fili kesbeder.⁷⁶¹ Kur'an mahlûk değildir.⁷⁶²

Bu fırkanın görüşleri diğer fırkalara göre daha ılımlı görüşlerdir.

II. ŞİA

Şia kelimesi Arapça (شيع) kökünden türemiş bir kelimedir. Bir insana uyanlar,⁷⁶³ fırka,⁷⁶⁴ bölük,⁷⁶⁵ bir insanın yardımcıları,⁷⁶⁶ taraftar,⁷⁶⁷ miktar,⁷⁶⁸ bir insanın peşinden gitmek,⁷⁶⁹ bir şeyi yaygınlaştırmak⁷⁷⁰ gibi anlamlara gelir. Kur'an-Kerim'de bu kökten türeyen kelimeler gurup,⁷⁷¹ topluluk,⁷⁷² sınıf,⁷⁷³ taraftar⁷⁷⁴ ve bir şeyin yaygınlaşması⁷⁷⁵ gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁷⁷⁶ Şia'nın ıstılahî anlamı ile ilgili farklı tanımlar yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır.

Şia, Ali'ye tabi olan ve onu Resulullah'ın diğer ashabına takdim edenlerdir.⁷⁷⁷

Şia, Ali'ye taraftar olanlardır. Onlar Ali'nin hilafetinin gizli veya açık nass ve vasiyete dayandığını öne sürerler. Onlara göre imamet onun oğullarından başkasında olamaz. Eğer olursa zülüm ile veya takiyye ile olur.⁷⁷⁸

⁷⁵⁸ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 108.

⁷⁵⁹ Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 109.

⁷⁶⁰ Nesefî, *Kitâbu'r-Red Ala'l-Ehli'l-Bid'a ve'l-Ehvâ*, 69.

⁷⁶¹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/131.

⁷⁶² Eş'arî, *Makalâtu İslamiyyin*, 108.

⁷⁶³ İbn Manzûr, "şya", 2/2132; Firuzabadî, "şya", 906; Zebidî, "şya", 21/302.

⁷⁶⁴ İbn Manzûr, "şya", 2/2133; Firuzabadî, "şya", 906.

⁷⁶⁵ İbn Manzûr, "şya", 2/2133.

⁷⁶⁶ Firuzabadî, "şya", 906; Zebidî, "şya", 21/302.

⁷⁶⁷ İsfahanî, "şya", 356; İbn Manzûr, "şya", 2/2133; Zebidî, "şya", 21/302.

⁷⁶⁸ İbn Faris, "şya", 3/235; Firuzabadî, "şya", 906; Zebidî, "şya", 21/302.

⁷⁶⁹ Zebidî, "şya", 21/302.

⁷⁷⁰ İbn Faris, "şya", 3/235; İsfahanî, "şya", 356; Zebidî, "şya", 21/301.

⁷⁷¹ En'am, 6/65; En'am, 6/159; Rum, 30/32.

⁷⁷² Hicr, 15/10, Meryem, 19/69.

⁷⁷³ Kasas, 28/4.

⁷⁷⁴ Kasas, 28/15; Saffat, 37/83.

⁷⁷⁵ Nur, 24/19.

⁷⁷⁶ Bu ayetlerin listesi ve açıklamaları için bkz. Fığlalı, *İmâmîyye Şiası*, 15; Keskin, *Kendi Kaynakları Işığında Şia İnanç Esasları*, 22,23.

⁷⁷⁷ Eş'arî, *Makalâtu İslâmiyyîn*, 25.

⁷⁷⁸ Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/144.

Şia, Ali b. Ebi Talib'in taraftarlarıdır ve Hz. Ali'nin halifeliğini kabul edenlerdir.⁷⁷⁹

Şia, Hz. Ali'yi Resulullah'tan sonra insanların en üstünü görenlerdir. Hz. Ali ve çocukları hilafete en layık kişilerdir.⁷⁸⁰

Şia'nın başlangıcı ile ilgili farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Şia'nın Peygamberimiz döneminden beri var olduğudur. Şii âlimlerden Nevbahtî "İlk Şia fırkası Ali b. Ebi Talib'in fırkasıdır. Bunlar Ammar b. Yasir, Mikdad b. Esved, Selman-ı Farisî ve Ebu Zer-i Ğıffarî gibi sahabenin önde gelen kişileridir. Bu kişiler, Hz. Peygamber zamanında ve ondan sonra da Şia-i Ali (Ali taraftarlığı) olarak isimlendirilmiştir. Onun tarafını tutmak ve onun imam olduğuna inanmakla tanınırlar.⁷⁸¹ Yine şii âlimlerden Amilî ve Kaşifu'l-Ğıta da ilk şii görüşlerin peygamberimiz döneminde ortaya çıktığı görüşündedir.⁷⁸²

Şiiliğin başlangıcı ile ilgili ikinci görüş Şia'nın Resulullah'ın vefatının ardından halife seçimi sırasında ortaya çıktığıdır. İbn Haldûn ve Ahmed Emin gibi âlimlere göre peygamberimizden sonra Hz. Ali'nin halife olması gerektiğini savunanlar ilk Şiilerdir.⁷⁸³

Konu ile ilgili üçüncü görüşe göre Şiilik Hz. Osman dönemi olayları ile başlar. Hz. Osman'ın öldürülmesi ile Müslümanlar Ali taraftarları ve Muaviye taraftarları olarak ikiye ayrılmıştır. İlk Şiiler bu Hz. Ali taraftarlarıdır.⁷⁸⁴

Bir başka görüşe göre Şia, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesine tepki olarak oluşan Tevvabun hareketi ile ortaya çıkmıştır.⁷⁸⁵

Konu ile ilgili diğer görüşler ise Şia Cemel savaşından bir süre sonra ortaya çıktığı, diğer görüş ise Hz. Ali'nin öldürülmesi ile ortaya çıktığıdır.⁷⁸⁶

⁷⁷⁹ Cürcanî, *Kitabu't-Ta'rifât*, 109.

⁷⁸⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 1/370.

⁷⁸¹ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 18.

⁷⁸² Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, 21.

⁷⁸³ Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, 21.

⁷⁸⁴ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 89.

⁷⁸⁵ Mustafa Öz, "Şia", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/111.

⁷⁸⁶ Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, 21; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 117.

Bir mezhep olarak Şia, gelişimini hicri üçüncü asırda tamamlamıştır.⁷⁸⁷ Bu tarihten önce Şia, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt taraftarlığından ibaretti. Hz. Muhammed'in vefatından itibaren Hz. Ali ve onun soyundan gelen kişilerin hilafetini savunan kişiler daima var olmuştur.

Abdülmelik b. Mervan dönemi Emevî-Şii ilişkilerinde sakin bir dönem olmuştur. Başta Kerbela olayı olmak üzere önemli sıkıntılar yaşayan Şiiler Abdülmelik b. Mervan'a biat ederek kendi hallerinde yaşamaya başlamışlardır. Bu dönemde Ehl-i Beyt'in iki önemli kişisi olan Muhammed b. Hanefiyye ve Ali b. Hüseyin, kendilerini ilme vererek siyasetten uzak durmuşlardır.

Muhammed b. Ali b. Ebi Talib, Hz. Ali'nin Havle isimli cariyesinden olan oğludur.⁷⁸⁸ Annesinin mensup olduğu Beni Hanife kabilesine nispetle Muhammed b. Hanefiyye ismiyle meşhur olmuştur.⁷⁸⁹ Hz. Ali Hz. Fatıma'nın sağlığında başka bir kadınla evlenmemiştir. Hz. Fatıma'nın ölümü üzerine Havle ile evlenmiş ve Muhammed doğmuştur.⁷⁹⁰ Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'den sonra bir oğlu olursa ona Hz. Muhammed'in ismini ve künyesini verme konusunda izin istemiş ve onun izniyle adını Muhammed koymuştur.⁷⁹¹ Şia'da hâkim olan görüşe göre imamet Hz. Fatıma'nın çocuklarına ait olduğu için Muhammed, Hz. Ali'ye nispet edilmeyerek Muhammed b. Hanefiyye ismiyle anılmıştır.⁷⁹²

Muhammed b. Hanefiyye, peygamberimizin torunu olan kardeşleri Hasan ve Hüseyin'in gölgesinde kalmıştır. Bu eksikliğini ilmî faaliyetleri ile gidermeye çalışmıştır. Muhammed b. Hanefiyye, bu konuyu "Hasan ile Hüseyin benden daha hayırlıdır, ama ben babamın hadisini daha iyi bilirim"⁷⁹³ şeklinde ifade eder.

⁷⁸⁷ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Süreci*, 51.

⁷⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/93; İbn Hazm, *Cemheretu ensâbu'l-Arab*, 37; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/110; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/313.

⁷⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/313; Mehmet Atalan, *Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2007), 50.

⁷⁹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/114.

⁷⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/93; Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme*, 30; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/114.

⁷⁹² Atalan, *Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri*, 50.

⁷⁹³ Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 5/75; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/115.

Muhammed b. Hanefiyye, siyasetten uzak durmayı tercih etse de Hz. Ali'nin oğlu olması dolayısıyla bu isteğini gerçekleştirememiştir.⁷⁹⁴ Cemel ve Siffin savaşlarında babasının yanında katılmış ve onun sancaktarlığını yapmıştır.⁷⁹⁵ Bu savaşlardan sonra siyâsi olaylara uzak durmaya çalışmış, Muaviye b. Ebi Süfyan'a ardından da Yezid b. Muaviye'ye biat etmiştir.⁷⁹⁶ Bu süreçte ilimle uğraşmış ve devrinin önemli âlimlerinden birisi haline gelmiştir.⁷⁹⁷ Kerbela olayı öncesinde kardeşi Hüseyin'i uyarmış ve Kûfe'ye gitmemesini söylemiştir.⁷⁹⁸ Kerbela olayına rağmen Yezid'e olan biatını bozmamıştır.⁷⁹⁹ Muhammed'in bu tavrından memnun kalan Yezid kendisini hilafet merkezine davet etti ve ona ikramlarda bulundu. Muhammed de Yezid'in ihsanlarını kabul etti.⁸⁰⁰ Daha sonra Medine'ye dönen Muhammed, Yezid'e karşı yapıla Abdullah b. Hanzala liderliğindeki harekete destek vermedi.⁸⁰¹ Harre savaşı sırasında Mekke'ye giden İbn Hanefiyye, burada halifelini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e biat etmedi.⁸⁰² Buna neden olarak halife olacak kişiye tüm ümmetin biat etmesi gerektiğini öne sürdü.⁸⁰³ Abdullah b. Zübeyr'in tüm zorlamalarına rağmen ona biat etmedi.⁸⁰⁴ Abdullah b. Zübeyr, kendisine biat etmeyen Muhammed b. Hanefiyye'yi zenzem odasına hapsedti.⁸⁰⁵ Bunun üzerine Muhammed b. Hanefiyye Muhtar es-Sekafi'den yardım istedi.⁸⁰⁶ Muhtar Mekke'ye gelerek İbn Hanefiyye'yi kurtardı.⁸⁰⁷ Muhtar, Abdullah b. Zübeyr ile savaşmak istedi ancak İbn Hanefiyye Mekke'de savaşmanın uygun olmayacağını söyleyerek ona izin vermedi.⁸⁰⁸

⁷⁹⁴ Mustafa Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/537; Atalan, *Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri*, 53.

⁷⁹⁵ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/94, 95.

⁷⁹⁶ Sayın Dalkıran, "Muhammed b. el-Hanefiyye Adına Oluşan Fırkalar", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7/19(2004), 143.

⁷⁹⁷ Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", 30/537.

⁷⁹⁸ İbn A'sem, *el-Fütuh*, 3/22; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/16; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/469; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/23.

⁷⁹⁹ Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", 30/538.

⁸⁰⁰ Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", 30/538.

⁸⁰¹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/102.

⁸⁰² Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/118.

⁸⁰³ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/102; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/118.

⁸⁰⁴ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/118.

⁸⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/102; Yakubî, *Tarih*, 2/182; Taberî, *Tarih*, 4/169; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/118; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/35.

⁸⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/103; İbn A'sem, *el-Fütuh*, 3/277; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/35.

⁸⁰⁷ Taberî, *Tarih*, 4/171; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/36; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 10/530.

⁸⁰⁸ Taberî, *Tarih*, 4/171; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/119; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/36; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/22.

Muhammed b. Hanefiyye bu olaylardan sonra Taif'e giderek orada yaşamaya başladı.⁸⁰⁹ Hicri altmış sekiz yılında hac yapmak için Mekke'ye geldi. O yıl hacılar Arafatta Emevîler, Abdullah b. Zübeyr taraftarları, Hâricîler ve Muhammed b. Hanefiyye taraftarları olmak üzere dört bayrak altında toplanmışlardı.⁸¹⁰ Hac esnasında Abdullah b. Zübeyr Urve b. Zübeyr aracılığıyla biat teklifini yineledi ancak olumlu cevap alamadı.⁸¹¹

Muhammed b. Hanefiyye, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeyişinden dolayı endişelenmemesini amacının tefrika çıkarmak olmadığını söyledi.⁸¹² Muhammed b. Hanefiyye hiçbir zaman hilafet iddiasında bulunmamıştır. Muhtar es-Sekafi onun adına bazı iddialarda bulunmuştur. Muhtar es-Sekafi, Yezid'in ölümünün ardından Kûfe'ye gidip imamet hakkının Muhammed b. Hanefiyye'ye geçtiğini iddia etti ve onun adına bir davet başlattı.⁸¹³ Onun halife ve aynı zamanda mehdi olduğunu iddia etti.⁸¹⁴ Muhammed b. Hanefiyye, Muhtar'ın bu yakıştırmalarını kabul etmese de bu konuda net bir cevap vermedi. Muhtar'ı kendisine vekil tayin edip etmediğinin sorulması üzerine "Allah'ın kullarından istediği biriyle yardım etmesi bizi memnun eder"⁸¹⁵ şeklinde cevap vermesi onun Muhtar'ı vekil tayin ettiği şeklinde anlaşılmıştır.⁸¹⁶ Kendisine mehdi dendiğinin hatırlatılması üzerine "Evet ben mehdiyim hayra ve iyiliğe yönelten mehdiyim" diye cevap vermiştir.⁸¹⁷

Muhammed b. Hanefiyye, Abdülmelik b. Mervan'ın daveti üzerine Şam' a gitmeye karar verdi.⁸¹⁸ Eyle'ye vardığında Abdülmelik'in ya kendine biat etmesi ya da ülkeyi terk etmesi şeklindeki mektubunu alınca Mekke'ye geri döndü.⁸¹⁹ Abdullah b. Zübeyr öldürülünceye kadar burada kaldı.

⁸⁰⁹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/104; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/119

⁸¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/104; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/119.

⁸¹¹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/107; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/123.

⁸¹² Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", 30/538.

⁸¹³ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/100.

⁸¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/111.

⁸¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/100.

⁸¹⁶ Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", 30/538.

⁸¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/96.

⁸¹⁸ İbn Sa'd, *el-Kâmil*, 4/54.

⁸¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/108; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 3/360; İbn Sa'd, *el-Kâmil*, 4/54; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/124.

Hicri yetmiş üç yılında Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra Abdülmelik b. Mervan, İbn Hanefiyye'ye "Allah'ın düşmanı İbn Zübeyr öldürüldü, artık biat et." diye haber göndererek biat etmesini istedi.⁸²⁰ İbn Hanefiyye de "Herkes biat ettikten sonra ben biat ederim" diyerek bu teklifi geri çevirdi.⁸²¹ Bunun üzerine Haccac "Eğer biat etmezsen vallahi seni öldürürüm." diye tehditte bulundu.⁸²² İbn Hanefiyye Haccac'a "Cenâb-ı Allah, her gün Levh-i Mahfuz'a 360 kez bakar. Her bakışında 360 hüküm verir. Umarım ki, o hükümlerden birini de benim lehimde verir ve beni senden kurtarır." şeklinde cevap verdi.⁸²³ Haccac, İbn Hanefiyye'nin bu cevabını bir mektupla Abdülmelik'e gönderince Abdülmelik İbn Hanefiyye'nin bu cevabını beğenip takdir etti. Haccac'a "Muhammed İbn Hanefiyye'nin muhalefet adamı olmadığını biliyoruz. Ona yumuşak davran. O bilahare sana gelecek ve biat edecektir." diye cevap verdi.⁸²⁴

Abdülmelik b. Mervan tüm İslâm coğrafyasına hakim olunca İbn Ömer, İbn-i Hanefiyye'ye bir mektup yazarak "Ben Abdülmelik'e biat ettim. Siz de biat edin. Çünkü biat edilmeyecek hiçbir sebep kalmamıştır. Bütün ümmet Abdülmelik'e biat etti" dedi.⁸²⁵ Bunun üzerine Muhammed b. Hanefiyye, Abdülmelik'e bir mektup yazdı. Mektubunda: "Bismillâhirrahmânirrahîm, Bu mektup, Muhammed b. Ali'den müminlerin emiri Abdülmelik'e Ben bu ümmetin içinde meydana gelen ihtilâflardan uzak durdum ve hiç kimseye biat etmemiştim. Artık bu ihtilâflar bitti ve herkes sana biat etti. Biliniz ki ben de bu ümmetten biriyim. Sulh ve iyilik isterim. Ben de sana biat ettim. Gördüm ki, insanlar sizin etrafınızda toplandı. İsterim ki siz de vefakârlık yaparsınız. Eğer haksızlık ve zulüm yaparsanız hiçbir hayrınız kalmaz. Buna rağmen bize haksızlık yaparsanız ve biatımızı kabul etmezseniz biliniz ki yeryüzü geniştir."⁸²⁶

Abdülmelik b. Mervan mektubu okuyup etrafındakilerle istişare ettikten sonra yazdığı cevabî mektuba "Ey Muhammed b. Ali, siz bize yakınsınız. Akrabamsınız. Mademki siz bize biat ettiniz, biliniz ki, sizin biatınızı kabul ettim. Size vaad ediyorum ki, bundan sonra Allahü teâlânın ve Resûlünün emânındasınız. Bizden size ve

⁸²⁰İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/111; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 3/392; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/127; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/314.

⁸²¹ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 3/392.

⁸²² İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/111; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/314; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/127.

⁸²³ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/127; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/314.

⁸²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/128; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/314.

⁸²⁵ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/112; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/128.

⁸²⁶ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/112.

arkadaşlarınıza hiçbir zarar gelmez. Şehrinize dönüp, istediğiniz gibi hareket ediniz. Ben sağ oldukça size hiç kimse bir zarar veremez” şeklinde cevap verdi. Abdülmelik b. Mervan daha sonra, Hicaz ve Irak'ın valisi olan Haccac'a mektup yazarak Muhammed b. Hanefiyye'ye hiç zarar vermemesini, ona karışmamasını, iyilik ve ikramda bulunmasını emretti.⁸²⁷ Bunun üzerine Muhammed bin Hanefiyye, Medine'ye döndü ve burada hayatının sonuna kadar ilmî faaliyetlerde bulundu.

Muhammed b. Hanefiyye, hicri yetmiş sekiz yılında Abdülmelik b. Mervan'ı ziyaret için Şam'a gitti.⁸²⁸ Abdülmelik İbn Hanefiyye'ye ikramlarda bulundu. Bu ziyaret esnasında Abdülmelik İbn Hanefiyye'nin Cemel savaşında babası Mervan b. Hakem'i öldürmek istediğini hatırlatmış İbn Hanefiyye'nin “beni affet” demesi üzerine onu affetmiş ve ona çeşitli hediyeler vermiştir.⁸²⁹ Bu ziyaretten sonra Medine'ye dönen İbn Hanefiyye vefat ettiği hicri seksen bir yılına kadar burada siyasetten uzak bir hayat yaşamıştır.

Muhammed b. Hanefiyye'nin siyasetten uzak durmasında onun dinî görüşünün yanı sıra babasının ve kardeşlerinin yaşadığı üzücü olayların da etkisi büyüktür.⁸³⁰ Cemel, Siffin ve Kerbela gibi olaylara şahit olan İbn Hanefiyye benzer bir olayın müsebbibi olmak istememiştir.

Abdülmelik b. Mervan döneminde Şia'nın diğer önemli temsilcisi İmamiyye şiasının dördüncü imam olarak kabul ettiği Ali b. Hüseyin'dir.⁸³¹ Çok ibadet ettiği için ibadet edenleri süsü anlamına gelen Zeyne'l-Âbidîn⁸³² ismi verilen Ali b. Hüseyin, hicri otuz sekizinci yılda Medine'de doğdu.⁸³³ Babası peygamberimizin torunu olan Hz. Hüseyin, annesi Sasani hükümdarı 3. Yazdicerd'in kızı Gazale'dir.⁸³⁴ Kerbela'da ölen kardeşi Ali'den ayırmak için Ali Aşğar diye isimlendirilir.⁸³⁵

⁸²⁷ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/112.

⁸²⁸ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/111.

⁸²⁹ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/111; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/313.

⁸³⁰ Öz, “Muhammed b. Hanefiyye”, 30/538.

⁸³¹ İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-a'yan*, 3/267.

⁸³² İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-a'yan*, 3/266; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/386;

⁸³³ İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-a'yan*, 3/269; Ahmet Saim Kılavuz, “Zeyne'l-Âbidîn”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/365.

⁸³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/386; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/479.

⁸³⁵ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 7/209; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-a'yan*, 3/266; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/387; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/479.

Ali b. Hüseyin Kербela’da babasının yanında yer almış, hasta olduğu için herhangi bir çatışmaya katılmamıştır.⁸³⁶ Şemir b. Zilcevşen tarafından öldürülmek istenmiş ancak Ömer b. Sa’d tarafından kurtarılmıştır.⁸³⁷ Kербela’da sağ kalan Ehl-i Beyt mensupları ile birlikte Şam’a götürülen Ali b. Hüseyin’i iyi şekilde karşılayan Yezid b. Muaviye onun Şam’da kalabileceğini söyledi. Bu teklifi kabul etmeyen Ali b. Hüseyin Medine’ye döndü.⁸³⁸

Medine’de ilim ve ibadet ile meşgul olan Ali b. Hüseyin, meydana gelen siyâsî olayların hiçbirinde yer almadı. Bu tavrından dolayı Emevî hükümdarları tarafından korunan ve saygı duyulan bir kişi olmuştur. Harre olayından sonra Emevî ordusu şehri yağmalamasına rağmen Yezid b. Muaviye’nin emri ile Ali b. Hüseyin’e dokunulmamıştır.⁸³⁹ Abdülmelik b. Mervan döneminde Abdullah b. Zübeyr, Muhtar es-Sekafi ve İbnu’l-Eş’as gibi Emevî yönetimine karşı olan kişilere destek olmamıştır. Bu yüzden Abdülmelik b. Mervan Ehl-i Beyt’ten en çok onu sevdiğini söylemiştir.⁸⁴⁰

Abdülmelik b. Mervan dönemi Şia açısından çatışmadan uzak bir dönem olmuştur. Kerbelâ olayı ve sonrasında bu olayın intikamını almak için Süleyman b. Sürad ve Muhtar es-Sekafi’nin faaliyetleri sonrası Şia sakin bir sürece girmiştir. Şia’nın bu dönemdeki iki öncüsü Muhammed b. Hanefiyye ve Zeynel Abidin’in tartışmalardan uzak kalması bu dönemin sakin geçmesini sağlamıştır. Abdülmelik b. Mervan da bu iki kişiye karşı saygılı davranmış; onların aleyhinde olacak herhangi bir harekette bulunmamıştır.

III. CEBRİYE-KADERİYE

Cebr kelimesi bozuk olanı bir şeyi ıslah etmek, birine zor kullanarak iş yaptırmak⁸⁴¹ gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak insan davranışlarının tamamen ilahi güç tarafından belirlendiğine inanan kişileri ifade etmektedir.⁸⁴²

⁸³⁶ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-kübra*, 7/210; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12/481.

⁸³⁷ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-kübra*, 7/210; Zehebî, *Siyeru a’lami’n-nübela*, 4/388.

⁸³⁸ Zehebî, *Siyeru a’lami’n-nübela*, 4/387; Kılavuz, “Zeyne’l-Âbidîn”, 44/365.

⁸³⁹ Dineverî, *Ahbaru’t-tıval*, 394; Taberî, *Tarih*, 4/118; İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/456.

⁸⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefâyâtu’l-a’yan*, 3/269; Kılavuz, “Zeyne’l-Âbidîn”, 44/365.

⁸⁴¹ Firuzabadî, “cbr”, 233.

⁸⁴² Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014), 184.

Arapça قدر kökünden türemiş bir kelime olan kader, ölçme,⁸⁴³ hüküm,⁸⁴⁴ kudret,⁸⁴⁵ yerine getirme,⁸⁴⁶ karar verme,⁸⁴⁷ rızkı daraltma⁸⁴⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak kader, Allah'ın ezelden ebede kadar olacak şeyleri bilip takdir etmesidir.⁸⁴⁹

Kader kelimesi Kur'an-ı Kerim'de pek çok yerde kullanılmıştır.

إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık.⁸⁵⁰

O, gökten bir ölçüye göre yağmur indirendir. Biz onunla ölü araziye canlandırdık. İşte siz de, böyle diriltileceksiniz.⁸⁵¹

قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا Allah, her şeye bir ölçü koymuştur.⁸⁵²

Bu ayetlerde قدر kökünden türeyen kelimeler ölçü ve denge anlamlarında kullanılmıştır.

وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَبْغُورُ رَبِّي أَهَانًا Ama onu deneyip rızkını daraltınca da, “Rabbim beni aşağıladı” der.⁸⁵³

Bu ayette قدر kökünden türeyen kelime rızkın azalması anlamında kullanılmıştır.

وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدْ فُدِرَ Yeryüzünü pınar pınar fişkirttik. Derken sular takdir edilmiş bir iş için birleşti.⁸⁵⁴

Bu ayetlerde قدر kökünden türeyen kelime takdir etme, belirleme anlamlarında kullanılmıştır.

İslâm öncesi Cahiliye toplumunda da kader inancı mevcuttu. Bu toplumda az sayıda özgür iradeyi savunanlar olsa da toplumun çoğunluğu cebrî bir kader anlayışına

⁸⁴³ İbn Faris, “kdr”, 5/62; İsfehanî, “kdr”, 395; Zebidî, “kdr”, 13/372.

⁸⁴⁴ İsfehanî, “kdr”, 396; Firuzabadî, “kdr”, 1293; Zebidî, “kdr”, 13/371.

⁸⁴⁵ İbn Faris, 5/63; İsfehanî, “kdr”, 394; Firuzabadî, “kdr”, 1293; Zebidî, “kdr”, 13/370.

⁸⁴⁶ Zebidî, “kdr”, 13/370.

⁸⁴⁷ İbn Faris, 5/62; İsfehanî, “kdr”, 395; Zebidî, “kdr”, 13/371.

⁸⁴⁸ İbn Faris, “kdr”, 5/63; Firuzabadî, “kdr”, 1293; Zebidî, “kdr”, 13/372.

⁸⁴⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/58.

⁸⁵⁰ Kamer, 54/49.

⁸⁵¹ Zuhruf, 43/11.

⁸⁵² Talâk, 65/3.

⁸⁵³ Fecr, 89/16.

⁸⁵⁴ Kamer, 54/12.

sahipti.⁸⁵⁵ Bu dönemde kader anlayışını ifade etmek için “dehr” kavramı kullanılmaktaydı. İnsanların hayatındaki önemli olayları belirleyen dehr’dir. İnsanın başarılı veya başarısız olmasını sağlayan dehr’dir.⁸⁵⁶ Bu konu Kur’an-ı Kerimde şöyle ifade edilir. “Dediler ki: Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman(الدَّهْر) yok eder. Bu hususta onların bir bilgisi yoktur. Onlar sadece zanda bulunuyorlar”⁸⁵⁷

Müşriklerin Allah’ı inkâr etmelerini savunmak için kullandıkları bazı sözler onların cebrî kader anlayışına sahip olduklarını gösterir.⁸⁵⁸ Allah’a ortak koşanlar diyecekler ki: “Eğer Allah dileseydi, biz de ortak koşmazdık, babalarımız da. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık.” Onlardan öncekiler de (peygamberlerini) böyle yalanlamışlardı da sonunda azabımızı tattmışlardı. De ki: “Sizin (iddialarınızı ispat edecek) bir bilginiz var mı ki onu bize gösteresiniz? Siz ancak kuruntuya uyuyorsunuz ve siz sadece yalan söylüyorsunuz”⁸⁵⁹ ve Çirkin bir iş işledikleri vakit, “Biz atalarımızı bunun üzerinde bulduk, Allah da bize bunu emretti” derler. De ki: “Şüphesiz, Allah çirkin işleri emretmez. Siz bilmediğiniz şeyleri Allah’ın üzerine mi atıyorsunuz?”⁸⁶⁰ âyetleri müşriklerin yaptıkları işlerin tüm sorumluluğunu kadere yüklemelerine örnek gösterilebilir.

Peygamberimiz döneminde kader konusu insanların ilgi gösterdiği bir konu idi. Bu dönemde hem Müslümanlar hem de diğer dinlerin mensupları peygamberimize kader ile ilgili sorular sormuşlardır. Peygamberimiz bu soruları cevaplandırarak konuyu farklı noktalara gitmesini engellemiştir.⁸⁶¹

Ebu Hureyre’den rivayet edilen bir hadis peygamberimiz döneminde kader konusunun sahabe arasında tartışılan bir konu olduğunu göstermektedir. “Biz kader konusunda konuşuyorken Resulullah geldi. Yüzü kıpkırmızı kesilmişti. Bize siz bununla mı emrolundunuz, yoksa ben size bunun için mi gönderildim. Sizden önceki ümmetler

⁸⁵⁵ Hacı Musa Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 27.

⁸⁵⁶ Lütfi Cengiz, *İslâm’ın İlk Dönemlerinde Kader*, (Konya: Palet Yayınları, 2012), 21; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 120.

⁸⁵⁷ Câsiye, 45/24.

⁸⁵⁸ Cengiz, *İslâm’ın İlk Dönemlerinde Kader*, 23.

⁸⁵⁹ En’am, 6/148.

⁸⁶⁰ A’raf, 7/28.

⁸⁶¹ Cengiz, *İslâm’ın İlk Dönemlerinde Kader*, 25.

bunun için helak oldular. Bir daha bu mesele üzerinde tartışmayınız.⁸⁶² Peygamberimiz kader konusunu tartışılmasını yasaklaması İslâm toplumunun oluşum aşamasında ayrılığa düşmesini engellemiştir.⁸⁶³

Dört halife döneminde de insanlar kader konusunu tartışmışlardır. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde düzenlenen Şam seferinde bölgedeki veba salgınından dolayı Hz. Ömer, ordunun geri çekilmesini istedi ancak ordu komutanı olan Ebu Ubeyde b. Cerrah halifeye karşı çıkarak "Allah'ın kaderinden mi kaçıyoruz" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Evet Allah'ın kaderinden yine Allah'ın kaderine kaçıyoruz" dedi.⁸⁶⁴ Bu olayda Ebu Ubeyde b. Cerrah, insanların hastalığa yakalanıp yakalanmamasının tamamen Allah'ın takdirinde olduğunu insanın buna müdahalesinin olamayacağını savunuyordu. Hz. Ömer ise, insanların tedbirli davranmasının kaderi kabul etmeme anlamına gelmediğini vurguluyor.⁸⁶⁵

Hz. Ömer döneminde hırsızlık yapan bir kişi bunu Allah'ın kaderi gereği yaptığını söylemiş, bunun üzerine Hz. Ömer, bu kişiye hem hırsızlık cezası hem de kendi suçunu Allah'a yüklemeye çalıştığı için iftira cezası uygulamıştır.⁸⁶⁶

Hz. Osman'ın evini muhasara edip onu taşıyan insanlar bu taşları Hz. Osman'a Allah'ın attığını söylemişler o da bu taşları atan Allah olsaydı isabet etmeme ihtimalinin olamayacağını belirterek suçunu Allah'a yükleyenlere karşı çıkmıştır.⁸⁶⁷ Bu olayda insan iradesini ön plana çıkaran Hz. Osman, hilafeti bırakmasını isteyen isyancı guruba "Allah'ın bana giydirdiği gömleği çıkarmam"⁸⁶⁸ diyerek tam ters bir görüş sergilemiştir.⁸⁶⁹

Hz. Osman dönemi ile birlikte başlayan Cemal Sıffin gibi savaşlarla devam eden süreçte Müslümanlar bir birleriyle savaşmışlar ve bu savaşlarda binlerce Müslüman ölmüştür. Bu olaylar kader konusunun daha fazla tartışılmasına neden olmuştur. Bu

⁸⁶² Tirmizî, Kader, 1.

⁸⁶³ Cengiz, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Kader*, 28.

⁸⁶⁴ İbn Abdurabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 3/142.

⁸⁶⁵ Akbulut, "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri", 135; Kubat, *Hasan el-Basrî*, 191.

⁸⁶⁶ Kubat, *Hasan el-Basrî*, 190; Yavuz, "Kader", 24/59.

⁸⁶⁷ Cengiz, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Kader*, 31.

⁸⁶⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 5/66; İbn Sa'd, *Tabakatu'l-Kübra*, 3/62.

⁸⁶⁹ Cengiz, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Kader*, 31.

olayların İlahî takdir ile mi yoksa insanların hür iradeleriyle mi gerçekleştiği konusu tartışılmıştır.⁸⁷⁰

Emevîler dönemi kader konusunu çok tartışıldığı ve konunun siyâsi malzeme yapıldığı bir dönemdir.⁸⁷¹ Emevî yöneticileri toplumdaki hilafeti haksız elde ettikleri ve halka zulmettikleri yönündeki düşünceyi yıkmak için meydana gelen olayların Allah'ın takdiri ile gerçekleştiği görüşünü öne sürdüler.⁸⁷² Böylece Bu konuda pek çok örnek mevcuttur. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz.

Muaviye b. Ebi Süfyan, Sıffin savaşında askerlerine yaptığı konuşmada “Allah'ın takdiri ile kader bizi buraya sürükledi. Bizi ve Iraklıları karşı karşıya getirdi. Biz Allah'ın takdirine razıyız”⁸⁷³ diyerek Hz. Ali'ye karşı hilafet mücadelesinin kaderin gereği olduğunu savunmuştur.

Muaviye b. Ebi Süfyan iktidara gelişi hakkında “Rabbim bu iş için beni ehil görmeseydi, onu bana bırakmazdı. Bizim şu anki konumumuzu Allah beğenmeseydi onu değiştirdi”⁸⁷⁴ başka bir konuşmasında “Sizin başınıza geçmek için mücadele veriyorum, çünkü Allah benim sizin başınıza geçmemi irade etmiştir”⁸⁷⁵ diyerek iktidara gelişinin Allah'ın takdiri olduğunu belirtmiştir.

Muaviye b. Ebi Süfyan, oğlu Yezid için biat alırken “Yezid işi kaza ve kaderdir. Kulların bu konuda başka bir seçeneği yoktur” demiştir.⁸⁷⁶

Muaviye dönemi Basra valisi Ziyad b. Ebihi, peygamberimizin ismini anmadan söze başladığı için “Betra”⁸⁷⁷ diye isimlendirilen hutbesinde Basra halkına “ Ey insanlar! Sizin siyasetçiniz, sizin koruyucularınız olmuş bulunuyoruz. Sizi Allah'ın bize verdiği otorite ile yöneteceğiz. Sizi Allah'ın bize ihsan ettiği şeyle koruyacağız” diyerek bulunduğu makama Allah tarafından getirildiğini iddia etmiştir.⁸⁷⁸

⁸⁷⁰ Abdulhamit Sinanoğlu, “İslâm'ın İlk Siyasallaşma Sürecinde Kader İnancı”, *AÜİFD*, 43/2 (2002), 257.

⁸⁷¹ Sinanoğlu, “İslâm'ın İlk Siyasallaşma Sürecinde Kader İnancı”, 59.

⁸⁷² Akbulut, “Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri”, 135; Cengiz, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Kader*, 93.

⁸⁷³ Cengiz, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Kader*, 93.

⁸⁷⁴ Cengiz, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Kader*, 93.

⁸⁷⁵ Mustafa İslamoğlu, *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve Şerhi*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 39.

⁸⁷⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 141.

⁸⁷⁷ İbn Kuteybe, *Kitâbu uyûnu'l-ahbâr*, 2/241.

⁸⁷⁸ İbn Kuteybe, *Kitâbu uyûnu'l-ahbâr*, 2/242.

Emevî halifesi Yezid b. Muaviye kendisine karşı çıkanlara “Boşuna uğraşmayın! Allah bizi istiyor. Allah bir şeyi beğenmediği zaman onu değiştirir” demiştir.⁸⁷⁹

Kerbela olayından sonra Ubeydullah b. Ziyad olaydan sağ kurtulan Ali b. Zeynel Abidin’e hitaben “Allah, Ali b. Hüseyin’i öldürmemiş miydi” diyerek olayları Allah’ın takdirine bağlamış; Ali b. Hüseyin ona cevap olarak “Benim Ali isminde bir abim vardı, onu insanlar kılıçlarıyla öldürdüler”⁸⁸⁰ diyerek bu anlayışa karşı çıkmıştır.

Abdûlmelik b. Mervan Amr b. Said’in öldürülmesini “Müminlerin emiri arkadaşınız Amr b. Said’i Allah’ın takdiri ile öldürmüştür” şeklinde duyurmuştur.⁸⁸¹

Abdûlmelik b. Mervan’ın Irak valisi Haccac, Hz. Ali taraftarı bir kişiyi öldürdükten sonra “Allah’ım onu sen öldürdün, isteseydin beni bundan men ederdin” demiştir.⁸⁸²

Bu örnekler Emevî yöneticilerinin yaptıkları zulümlere tepkiyi azaltmak Cebrî düşüncüyü benimsediğini göstermektedir. Cebrî düşünce Emevîlerin resmi mezhebi haline gelmişti.⁸⁸³

Abdûlmelik b. Mervan döneminde kader tartışmalarındaki önemli şahıslardan birisi Ma’bed el-Cühenî’dir. Döneminin önemli bilginlerinden olan Ma’bed el-Cühenî, Abdûlmelik b. Mervan tarafından Bizans’a elçi olarak gönderilmiş, ayrıca Abdûlmelik’in oğlu Said’e hocalık yapmıştır.⁸⁸⁴

Ma’bed el-Cühenî’nin kader hakkında ilk fikir beyan eden kişi olduğu,⁸⁸⁵ bu fikri Hristiyanken Müslüman olan ve sonra tekrar Hristiyan olan Sûsen isimli bir kişiden aldığı⁸⁸⁶ ve Gaylan ed-Dımeşkî’yi görüşleriyle etkilediği söylenir.⁸⁸⁷

Ma’bed el-Cühenî, kulun fiillerinin Allah’ın takdiri ile değil kendi iradesi ile olduğunu belirtmiştir.⁸⁸⁸ Onun bu görüşü Allah’ın takdirinin inkârı olarak anlaşılmış ve

⁸⁷⁹ İbn Kuteybe, *Kitâbu uyûnu’l-ahbâr*, 2/239.

⁸⁸⁰ İbn Sa’d, *Tabakatu’l-kübra*, 7/210.

⁸⁸¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, 200.

⁸⁸² Cengiz, *İslâm’ın İlk Dönemlerinde Kader*, 94.

⁸⁸³ Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 184.

⁸⁸⁴ Mustafa Öz, “Ma’bed el-Cühenî”, *DİA*,(Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/281.

⁸⁸⁵ Zehebî, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, 4/185.

⁸⁸⁶ Zehebî, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, 4/187; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 115.

⁸⁸⁷ Öz, “Ma’bed el-Cühenî”, 27/281.

tepki çekmiştir. Ma'bed'in bu görüşünü anlamak için o dönemin şartlarını anlamak gerekir. Ma'bed'in yaşadığı dönemde Emevî yönetiminin Arap milliyetçiliğini ön planda tutarak Arap olmayan Müslümanlara ikinci sınıf insan muamelesi yaptığı, topluma çeşitli baskıların uygulandığı, Müslümanların birbirleriyle savaştığı ve bu olayların Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğunun iddia edildiği bir dönemdir. Böyle bir dönemde yaşayan bir kişinin Ma'bed'in verdiği benzer bir tepki vermesi doğal karşılanabilir.⁸⁸⁹

Görüşleri ile Emevî yönetiminin tepkisini çeken Ma'bed el-Cüheni, pek çok aliminde destek verdiği İbnu'l-Eş'as isyanına fiili olarak destek vermiş ve bu gerekçe ile Abdülmelik b. Mervan tarafından idam edilmiştir.⁸⁹⁰ İsyandan sonra esir edilen Ma'bed ile Emevî valisi Haccac arasında geçen diyalog Emevî kader anlayışını göstermesi açısından önemlidir.

Haccac: “Ey Ma'bed! Allah'ın sana yaptığı bu taksimata ne diyorsun?”

Ma'bed: “Beni Allah'ın taksimatı ile baş başa bırak. Eğer onun taksimatında bana düşen buysa ben buna razıyım.

Haccac: Senin bu şekilde zincirlenmiş olman Allah'ın kazası ve kaderi değil midir?

Ma'bed: Beni senden başkasının zincirlediğini görmedim. Haydi, zincirlerimi çöz. Eğer Allah'ın kaza ve kaderi buna mani olursa ona da razıyım.⁸⁹¹

Bu diyalogda Haccac Emevî cebir ideolojisini savunarak yaptıklarını Allah'ın kaderine bağlarken, Ma'bed Haccac'ın ve Emevî yönetiminin yaptıkları işlerin tüm sorumluluklarının kendilerinde olduğunu belirtiyordu.

Bu dönemde Kaderî olarak nitelendirilen bir diğer kişi Amr el-Maksûs'tur. Amr, Emevî halifesi Muaviye b. Yezid'in hocasıdır. Muaviye'ye “Ya adaletli ol ya da hilafeti

⁸⁸⁸ Sinanoğlu, “İslâm'ın İlk Siyasallaşma Sürecinde Kader İnancı”, 259; Cengiz, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Kader*, 59.

⁸⁸⁹ İsa Doğan, “İlk Fikir Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *OMÜİFD* 6 (1992), 164.

⁸⁹⁰ Öz, “Ma'bed el-Cüheni”, 27/281.

⁸⁹¹ İslamoğlu, *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve Şerhi*, 41

bırak” şeklinde öğüt vermiş ve onun hilafeti bırakmasında etkili olmuştur.⁸⁹² Muaviye'nin aklını çelmekle suçlanan Amr Emevîler tarafından toprağa gömülerek öldürülmüştür.⁸⁹³

Abdûlmelik b. Mervan dönemindeki önemli kader tartışmalarından birisi de Hasan el-Basri'nin Abdûlmelik b. Mervan'a yazdığı Kader Risalesi'dir.

Hasan el-Basrî, hicri yirmi birinci yılda Medine'de doğmuştur.⁸⁹⁴ Küçük yaştan itibaren ilimle meşgul olmuş, pek çok sahabe ile görüşerek onlardan ilim öğrenmiştir.⁸⁹⁵ Kısa sürede ilimde otorite konumuna gelen Hasan el-Basri'nin görüşleri Abdûlmelik b. Mervan'ın da dikkatini çekti.⁸⁹⁶ Abdûlmelik b. Mervan, Hasan el-Basri'nin kader konusundaki görüşlerini duyunca ona bir mektup göndererek kader hakkındaki görüşlerini izah etmesini istedi.⁸⁹⁷ Bu mektup şöyle idi

Emirul Müminin Abdûlmelik b. Mervan'dan Hasan Basri'ye: Sana selam olsun, Zatından başka ilah olmayan Tanrıya hamdü sena ederim. Daha önce geçen alimlerden hiç birinde duyulmamış bir tarzda kader meselesini izah etmekte olduğun Emirul Müminine ulaştı. Emirul Müminin, zamanına kadar yaşayan sahabeden hiç birinin bu konuyu senin izah ettiğin gibi anladığını ve hakkında fikir yürüttüğünü bilmiyordu. Halbuki senin salih halini, dinindeki faziletini, ilme karşı olan anlayış, istek ve titizliğini biliyordu. Bütün bunlardan sonra, Emirul Müminin senden nakledilen bu sözü beğenmedi. Bu meseledeki fikrini O'na yaz. Bu iddiada nereye dayanıyorsun? Resulullahı ashabından birinin rivayetine mi, yoksa, kendi fikrine mi, yahut da Kur'an'ın tasdik ettiği bir hükme mi? Biz bu mesele hakkında senden önce münakaşa etmiş veya söz söylemiş bir kimse işitmedik, bu husustaki görüşünü Emirul Müminine bildir ve açıkla. Tanrının selam, rahmet ve iyiliği sana olsun.⁸⁹⁸

⁸⁹² Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 398.

⁸⁹³ Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/17.

⁸⁹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/564.

⁸⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/565; Kubat, *Hasan el-Basrî*, 41.

⁸⁹⁶ Kubat, *Hasan el-Basrî*, 45.

⁸⁹⁷ Michael Schwarz, “Hasan Basrî'nin Kader Risalesi Üzerine Bir İnceleme”, çev. Muhit Mert, *GÜÇİFD* 2/3 (2003), 124.

⁸⁹⁸ Helmut Ritter, “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Abdûlmelik b. Mervan'a Mektubu”, çev. Lütfi Doğan-Yaşar Kutluay, *AÜİFD*, 3/3(1954), 75.

Hasan el-Basrî, bu mektuba cevap olarak Kader Risalesi olarak meşhur olan risalesini Abdülmelik b. Mervan'a göndererek görüşlerini delilleri ile savundu. Risalede ortaya konan bazı deliller şunlardır.

Allah, "Ben cinleri ve insanları sadece bana ibadet etsinler diye yarattım. Onlardan bir rızık istemem, beni doyurmalarını da istemem"⁸⁹⁹ dedi. Dolayısıyla Allah onları yarattığı için, onlara kendisine ibadet etmelerini emretti. Allah onları bir maksat için yaratıp da sonra onlarla o maksadın arasına (onların onu yerine getirmelerine engel olmak için) giren biri değildir. Çünkü O, kullarına zulmetmez. Daha evvel geçen Selefîyeden hiçbiri bu sözü inkâr ve münakaşaya kalkışmamıştır, çünkü onların hepsi bu konuda bir tek fikir etrafına toplanmışlardı⁹⁰⁰ Hasan Basrî, bu sözleriyle insanın yaratılış gayesine dikkat çekerek, Allah'ın kulun filini önceden belirlemesinin bu gayeye ters olduğunu⁹⁰¹ ve sahabenin bu konuda fikir birliği içerisinde olduğunu hiçbir sahabinin davranışlarındaki sorumluluktan kaçmadığını belirtiyor.⁹⁰²

Ey Emirel Müminin! işte Allahın Kitabı konuşuyor, Allahtan daha güzel kim söyleyebilir? "Her şeyi bir ölçüye göre yapan, sonra ona (hedefini) gösteren"⁹⁰³ buyurmuş, bu ayette her şeyi bir ölçüye göre yapıp sonra onu sapıtır dememiştir. Allah kullarına yol göstermiştir. Onların dinlerinde ve işlerinde şüphe içinde bırakmamıştır.⁹⁰⁴ Bu bölümde Hasan Basrî, insanın irade sahibi bir varlık olduğu, iyiliği ve kötülüğü kendi iradesi ile seçtiği söylüyor⁹⁰⁵ ve Allah'ın insanlara zulmetmeyeceği gerçeğinden hareketle insanların kendisine ibadetini engellemeyeceği vurguluyor.⁹⁰⁶

Ey Emirel Müminin! Allahu Tealanın "İçinizden ileri geçmek veya geri kalmak isteyenler"⁹⁰⁷ sözü üzerinde düşün. Muhakkak ki Allah iyilik, yapıp ileri geçenlere cenneti hak etmeleri, fenalık yapıp geri kalanlara da cehennemi hak etmeleri için kudret vermiştir. Eğer hakikat batıl itikat sahiplerinin iddia ettikleri gibi olsaydı, ne ileri gidebilmeleri ne de geri kalmaları mümkün olurdu. Ne ileri giden yaptığı işten dolayı

⁸⁹⁹ Zariyat, 51/56-57.

⁹⁰⁰ Mehmet Kubat, "Kadere Dair İki Risâle", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, İstanbul, 8/1(2008), 367; Ritter, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", 75.

⁹⁰¹ Schwarz, "Hasan Basrî'nin Kader Risalesi Üzerine Bir İnceleme", 125.

⁹⁰² İslamoğlu, *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve Şerhi*, 103.

⁹⁰³ Şems, 87/3.

⁹⁰⁴ Ritter, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu" 76.

⁹⁰⁵ İslamoğlu, *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve Şerhi*, 115.

⁹⁰⁶ Schwarz, "Hasan Basrî'nin Kader Risalesi Üzerine Bir İnceleme", 126.

⁹⁰⁷ Müddessir, 74/37.

övülür ve ne de geri kalan azarlanırdı. Böylece iddialarına göre, bu (kudret) onlardan da değildir, onlara verilmiş de değildir. Onların işlemiş oldukları bir şey olduğuna göre de Allah bu konuda söz söylemiş ve cezalarının, yaptıklarının karşılığı olarak onlara yazıldığını şöyle ifade etmiştir:⁹⁰⁸ "Bunlar işlediklerinin karşılığıdır."⁹⁰⁹ Bu bölümde öne geçme ve arkada kalma fiillerinin failinin insan olduğu belirtiliyor. Allah öne geçirir veya Allah arkada bırakır denilmiyor.⁹¹⁰

Ey Emirel Müminin! Allahın, "Onlar yine, Rabbimiz, diyecekler, kim bizim bu hale uğramamıza sebep oldu ise, onun ateş içindeki azabını kat kat arttır."⁹¹¹ ayetini düşün. Allah onların bu hale uğramasına ve sapıtmalarına kimin sebep olduğunu söylüyor ve diyor ki: "Onlar, Tanrımız, diyecekler, biz büyüklerimize, ileri gelenlerimize uyduk, onlar da bizi (sapıttılar) yolumuzu şaşırttılar."⁹¹² O "büyükler" ve "ileri gelenler" onların küfre sapmalarına ve yollarını şaşırmalarına sebep olmuşlardır.⁹¹³ Bu bölümde günahkâr insanlar günahlarının sorumluluğunu çevresindeki kişilere yüklüyor. Allah'ım sen bizi saptırdın demiyorlar. Bu kişiler kendi iradeleriyle çevrelerindeki insanların yanlış görüşlerini benimsemişlerdir.⁹¹⁴

Yukarıda örnekler verdiğimiz risalede Hasan Basrî, insana verdiği hür iradeye dikkat çekmiştir. İnsan Allah'ın verdiği hür irade ile fiillerini yapar ve bu fiillerin sonuçlarına da razı olur. İyiliği de kötülüğü de seçmek insanın elindedir.⁹¹⁵

Abdûlmelik b. Mervan dönemi kader tartışmalarının yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Emevî yönetimi icraatlarının tartışılmasını önlemek için Cebrî düşüncüyü benimsemiş, oluşan memnuniyetsizliği Allah'ın kaderi böyle diyerek bastırmaya çalışmıştır. Cebrî düşünceye tepki gösterenler Allah'ın kaderini inkâr etmekle suçlanmış ve ağır şekilde cezalandırılmıştır.

⁹⁰⁸ Kubat, "Kadere Dair İki Risâle", 368; Ritter, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Abdûlmelik b. Mervan'a Mektubu" 77.

⁹⁰⁹ Vakıa, 56/24.

⁹¹⁰ İslamoğlu, *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve Şerhi*, 148.

⁹¹¹ Sâd, 38/61.

⁹¹² Ahzab, 33/67.

⁹¹³ Ritter, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Abdûlmelik b. Mervan'a Mektubu" 77.

⁹¹⁴ İslamoğlu, *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve Şerhi*, 148.

⁹¹⁵ Kubat, *Hasan el-Basrî*, 223.

IV. MÜRCİE

Mürcie mezhebi mensuplarının Emevî yönetimine karşı tutumları farklı şekillerde olmuştur. Mezhep mensuplarının bir kısmı haksızlıklarla mücadelenin şart olduğunu savunurken bazıları ise yöneticilere itaat edilmesi gerektiğini savunmuştur. Genel görüş olarak Ehl-i Kibleyi tekfir etmeyen, Müslümanlarla savaşı uygun görmeyen Mürcie, Hâricî ve Şîfler gibi Emevî yönetimine karşı sert bir muhalefette bulunmamışlardır.⁹¹⁶

Mürcie'nin bu genel tavrına rağmen bu mezhep mensupları bazı siyâsi olaylarda yer almıştır. Abdullah b. Zübeyr, Emevî yönetimini tanımayarak hilafetini ilan edince başta Said b. Cübeyr olmak üzere bazı Mürciîler onun yanında yer almıştır.

Mürcie mezhebi mensupları Haccac'ın Irak bölgesine vali olmasından sonra Emevî yönetimine açıkça tavır aldı. Bu tarihten sonra gerçekleşen bazı isyan hareketlerine destek oldular. Bu isyan hareketlerinden ilki İbnu'l-Eş'as isyanıdır. Bu isyana Said b. Cübeyr, Abdurrahman b. Ebi Leyla, Zer b. Abdullah, Ata b. Rebah, Ebu'l-Bahterî, Şa'bi ve Mücahid b. Cebr gibi âlimlerin de aralarında bulunduğu pek çok Mürciî düşünceyi paylaşan kişi katılmıştır.⁹¹⁷ Bu isyan, başarısız olmuş ve âlimlerin de aralarında bulunduğu pek çok Mürciî bu savaşta ölmüştür.⁹¹⁸

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as b. Kays el-Kindî⁹¹⁹ Yemenli Kinde kabilesinin krallarının soyundan gelir.⁹²⁰ Dedesi Eş'as b. Kays, Hz. Peygamberin huzurunda Müslüman olmuş, fakat peygamberimizin vefatından sonra irtidat etmiş, ancak Hz. Ebû Bekir tarafından affedilmiştir.⁹²¹ Yeniden Müslüman olan Eş'as b. Kays, Hz. Ebu Bekir'in kız kardeşiyle evlenmiştir.⁹²² Eş'as, Yermuk ve Kadisiye savaşlarında İslam ordusunda görev almıştır.⁹²³ Daha sonra Kûfe'ye yerleşen Eş'as, Sıffin savaşında Hz. Ali'nin yanında yer almış,⁹²⁴ savaş sonrasında gerçekleşen Tahkim olayında etkin rol oynamıştır.⁹²⁵

⁹¹⁶ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 91.

⁹¹⁷ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 221; Zehebî, *Tarih*, 6/16; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/148.

⁹¹⁸ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 93.

⁹¹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/183.

⁹²⁰ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 145; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/38.

⁹²¹ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/39; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/182.

⁹²² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 145; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/39; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/182;

⁹²³ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 7/118.

⁹²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/38; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/183.

⁹²⁵ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 7/116.

Abdurrahman'ın babası ileri gelen komutanlardan Muhammed b. Eş'as'tır.⁹²⁶ Muhammed, adını Kerbelâ faciasından önce, Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye gönderdiği amcası oğlu Müslim b. Akil'in saklandığı yerini Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd'a bildirmesiyle duyulmuştur.⁹²⁷ Bu sebeple babasını Hz. Ali'ye ihanet etmekle suçlayan Şiîler ona ve soyundan gelenlere karşı düşmanlık beslerler.⁹²⁸ Ancak bazı kaynaklarda Muhammed'in bu hareketi düşüncesizlikle yaptığı belirtilmektedir.⁹²⁹

Muhammed b. Eş'as, başlangıçta Emevî taraftarı olmasına rağmen Müslim b. Akil'in idamından sonra Emevîler'le mücadele eden Abdullah b. Zübeyr'in safına geçti ve Muhtar es-Sekafi ile Mus'ab b. Zübeyr arasında cereyan eden Muhtâr'ın öldürüldüğü savaşta yer aldı.⁹³⁰ Muhammed bu savaşta öldü.⁹³¹ Oğlu Abdurrahman, Muhtar'ın ordusundan Kûfe sarayına sığınanların öldürülmesini sağlayarak Muhtar tarafından öldürülen babasının intikamını aldı.⁹³²

İbnu'l-Eş'as, halife Abdülmelik'e karşı yapılan Deyrülçâselik Savaşı'nda yine Mus'ab'ın yanında çarpıştı.⁹³³ Bu savaşta Mus'ab'ın yenilerek öldürülmesi üzerine bütün Irak Emevîler'in hâkimiyetine geçti.⁹³⁴ Uzun süreden beri Hâricîlerle uğraşan Mus'ab'ın ordu kumandanlarından Muhalleb b. Ebû Süfra, Halife Abdülmelik'e biat edince İbnü'l-Eş'as da ona uydu ve böylece tekrar Emevîlere katılmış oldu.⁹³⁵ Abdurrahman b. Eş'as, Abdülmelik b. Mervan döneminde Rey valiliği yapmış ve bu dönemde Haricîlerle mücadele etmiştir.⁹³⁶ Abdülmelik döneminde çeşitli görevlerde Emevîlere hizmetler yapan İbnu'l-Eş'as, hicri seksen birinci yılda Emevî yönetimine karşı bir isyan hareketi başlatmıştır.⁹³⁷ Bu isyanı başlatan olaylar şu şekilde gerçekleşmiştir.

Abdülmelik b. Mervan, ülke genelinde hâkimiyeti sağladıktan sonra doğu

⁹²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "İbnu'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları 2000), 2/32.

⁹²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/487.

⁹²⁸ Yıldız, "İbnu'l-Eş'as", 21/32.

⁹²⁹ Yıldız, "İbnu'l-Eş'as", 21/32.

⁹³⁰ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 52/131; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/49; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/59; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/13.

⁹³¹ İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimeşk*, 52/132; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/63; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/27.

⁹³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/145.

⁹³³ Yıldız, "İbnu'l-Eş'as", 21/32.

⁹³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/140.

⁹³⁵ Yıldız, "İbnu'l-Eş'as", 21/32.

⁹³⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/118.

⁹³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/305.

bölgelerinde fetih hareketlerine girişti.⁹³⁸ Bu görevi Irak bölgesine vali olarak atadığı Haccac b. Yusuf es- Sekafi'ye verdi.⁹³⁹ Haccac, Muhalleb b. Ebi Süfra'yı Horasan valiliğine getirerek bu bölgedeki Haricî tehlikesini ortadan kaldırdı.⁹⁴⁰ Sicistan bölgesine ise Ubeydullah b. Ebi Bekre'yi tayin etti.⁹⁴¹ Sicistan'a sınır olan Afganistan bölgesinde Rutbil isimli bir Türk hükümdar bulunmaktaydı.⁹⁴² Ubeydullah, Rutbil ile anlaşma yaparak onu haraca bağlamıştı ancak Haccac bu durumdan memnun kalmadı.⁹⁴³ Haccac, sınırları genişletmek istediği için savaşa devam edilmesini istiyordu. Haccac, Ubeydullah'a bir mektup yazarak Rutbil'in üzerine yürümesini ve onu ele geçirmeden dönmemesini istedi.⁹⁴⁴

Ubeydullah, Haccac'ın emrine uyarak harekete geçti. Birçok kaleyi ele geçirdi.⁹⁴⁵ Coğrafi şartlar uygun olmadığı için daha ileriye gidemedi ve Rutbil ile anlaşma yaptı.⁹⁴⁶ Kûfe ordusu içinde Şureyh b. Hani'nin öncülük ettiği bir gurup asker teşviki ile Ubeydullah'ın ordusu tekrar savaşmaya başladı.⁹⁴⁷ Bu savaşta Ubeydullah b. Ebi Bekre öldü.⁹⁴⁸

Ubeydullah'ın ölümü üzerine Haccac büyük bir ordu hazırladı ve bu ordunun başına Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ı tayin etti.⁹⁴⁹ Haccac ile Abdurrahman arasında önceki dönemlere dayanan bir çekişme olmasına rağmen; bilgi ve becerisinden dolayı bu göreve uygun görülmüştür.⁹⁵⁰

İbnu'l-Eş'as ordusu ile Rutbil'in üzerine yürüdü. Rutbil'in barış teklifinde bulunmasına rağmen İbnu'l-Eş'as savaşa devam etti. Rutbil geri çekilmek zorunda kaldı.⁹⁵¹ Abdurrahman, daha fazla ilerlemek istemedi. Tanımadığı topraklarda ilerlemenin kendisi ve ordusu için tehlikeli olacağını, bir süre burada kalıp çevreyi

⁹³⁸ Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, 329.

⁹³⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 204; Dineverî, *Ahbaru't-tıval*, 407; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 4/3.

⁹⁴⁰ Yakubî, *Tarih*, 2/193; Taberî, *Tarih*, 4/207; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/49; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 58.

⁹⁴¹ Taberî, *Tarih*, 4/208; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/49; Hudaî, *ed-Devletu'l-Emevîyye*, 341.

⁹⁴² Taberî, *Tarih*, 4/208; Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/127.

⁹⁴³ Taberî, *Tarih*, 4/208; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/50; Hudaî, *ed-Devletu'l-Emevîyye*, 341.

⁹⁴⁴ Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/35; Hudaî, *ed-Devletu'l-Emevîyye*, 341.

⁹⁴⁵ Taberî, *Tarih*, 4/208; Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/35.

⁹⁴⁶ Taberî, *Tarih*, 4/208.

⁹⁴⁷ Taberî, *Tarih*, 4/209; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/50.

⁹⁴⁸ Taberî, *Tarih*, 4/213; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/295.

⁹⁴⁹ Taberî, *Tarih*, 4/211; Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/127; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/50.

⁹⁵⁰ Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, 332.

⁹⁵¹ Yakubî, *Tarih*, 2/194; Taberî, *Tarih*, 4/212; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/198; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/298.

tanıdıktan sonra hareket etmenin daha uygun olacağını düşündü.⁹⁵² Durumu Haccac'a bildirdi. Haccac durumdan hoşlanmadı. Abdurrahman'ın davranışını acizlik olarak değerlendirdi.⁹⁵³ Abdurrahman'a şöyle cevap verdi. "Yazdığın bu mektup düşmanla ateşkes yapmak isteyen ve güçsüz bir düşmana lütufta bulunmak isteyen bir kişinin mektubuna benziyor. Düşmana saldırmayacak olursan daha önce öldürülen Müslümanlara haksızlık etmiş olursun. Onun için emrime uyararak düşman ülkesine gir. Önüne gelen kaleyi yık, savaşçıları öldür, çocuklarını da esir al."⁹⁵⁴ Haccac, bu mektuba ilave olarak "Eğer benim emrimi yerine getirmeyecek olursan komutayı kardeşin İshak'a bırak ordunun başına o geçsin" şeklinde bir mektup daha gönderdi.⁹⁵⁵

Bu mektupları alan İbnu'l-Eş'as, askerleriyle fikir alış-verişinde bulundu. Onlara Haccac'ın ilerlemeyi istediğini, şartların ilerlemek için uygun olmadığını kararın kendilerinden olduğunu söyledi.⁹⁵⁶ Abdurrahman ve Haccac arasındaki gerginlikten haberdar olan askerler Abdurrahman'ı isyana teşvik etmeye başladılar.⁹⁵⁷ Bu ordu içerisinde yer alan Ebu Tufeyl Amir b. Vâsile "Biliniz ki Haccac şöyle demişti. Sen köleni atın üzerinde taşı ölürse ölür, kalırsa senindir. Haccac bu sözü uyguluyor. Sizi zor şartlarda savaşa zorluyor. Savaşı kazanırsanız eline çokça ganimet geçmiş olur, kaybederseniz sizden kurtulmuş olur."⁹⁵⁸ Bu yüzden Allah'ın düşmanı olan Haccac'a itaatten vazgeçin dedi.⁹⁵⁹ Yine bu orduda yer alan Tican b Ebcir ise "Müslümanlar şunu biliniz ki ben sırtımdaki gömleği çıkarttığım gibi Ebu Zibban'a⁹⁶⁰ olan bey'atimi de bu şekilde çıkarıp bozuyorum" dedi.⁹⁶¹ Bu konuşmalardan sonra orduda bulunan askerler, Haccac'a ve Abdülmelik b. Mervan'a itaatten vazgeçip Abdurrahman'a biat ettiler.⁹⁶²

Abdurrahman, isyana başlamadan önce Rutbil ile bir anlaşma yaptı.⁹⁶³ İbn Eş'as Rutbil ile daha önceden savaş halinde olduğu için Haccac'a karşı ayaklandığında

⁹⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/306; Hudarî, *ed-Devletu'l-Emevîyye*, 342.

⁹⁵³ Taberî, *Tarih*, 4/213; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/366; Hudarî, *ed-Devletu'l-Emevîyye*, 342.

⁹⁵⁴ Taberî, *Tarih*, 4/213; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/142; Hudarî, *ed-Devletu'l-Emevîyye*, 342.

⁹⁵⁵ Taberî, *Tarih*, 4/214; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/366; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/198; İbn Haldun, *Tarih*, 3/50; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/142.

⁹⁵⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/198; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/307.

⁹⁵⁷ Taberî, *Tarih*, 4/214; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/366.

⁹⁵⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/198; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/307; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/143.

⁹⁵⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 205; Taberî, *Tarih*, 4/214; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/51.

⁹⁶⁰ Abdülmelik b. Mervan'a ağzı koktuğu için verilen lakap. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 155; Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/26; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/378; Suyutî, *Tarihu'l-hulefa*, 168.

⁹⁶¹ Taberî, *Tarih*, 4/215; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/144.

⁹⁶² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 205; Taberî, *Tarih*, 4/215; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/198; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/307; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/143.

⁹⁶³ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/366; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/307; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/51.

kendisini arkadan vurma ihtimalini düşünerek bu anlaşmayı yaptı.⁹⁶⁴ Anlaşmaya göre; Abdurrahman, Haccac'a karşı başarılı olursa Rutbil'den haraç almayacak, başarılı olamazsa Rutbil onu koruyacaktı.⁹⁶⁵

İbn Eş'as Muhalleb b. Ebu Süfra'ya bir mektup yazarak ondan kendisine katılmasını istedi. Muhalleb, İbn Eş'as'a isyan etmemesini, Müslümanların kanını boşuna akıtmamasını söyledi.⁹⁶⁶ Muhalleb, Haccac'a bir mektup göndererek İbn Eş'as'ın durumunu haber verdi. Mektubunda "İraklılar bir sel gibi sana doğru geliyor. Onlar ailelerinin yanına varıncaya kadar onlara ilişme. Ailelerinin yanına vardıklarına onlara saldır" diyerek yol göstermek istedi.⁹⁶⁷ Haccac, Muhalleb'in bu sözlerini İbn Eş'as'ı korumaya çalıştığı şeklinde değerlendirdi.⁹⁶⁸

Haccac, Abdurrahman'a biat edildiğini Abdülmelik'e bildirdi.⁹⁶⁹ Abdülmelik haberi alır almaz Irak bölgesine asker sevk etmeye başladı.⁹⁷⁰ Haccac'ın komutasında büyük bir ordu oluşturuldu. Haccac'ın gönderdiği öncü kuvvetler, Duceyl nehri civarında Abdurrahman'ın ordusu tarafından yenilgiye uğratıldı.⁹⁷¹ Bu bozgunun ardından Haccac, ordusunu Basra'ya çekti.⁹⁷² Basra halkı da Emevî yönetiminden memnun olmadığı için Abdurrahman'ı desteklediler.⁹⁷³ Aradığı desteği bulamayan Haccac, Basra'dan ayrıldı. Haccac, Basra'dan ayrılırken Muhalleb'in tavsiyesine uymadığı için pişman olduğunu belirtti.⁹⁷⁴

İbn Eş'as Basra'ya geldi. Burada halka bir konuşma yaparak onları Haccac ve Abdülmelik'e karşı mücadeleye davet etti.⁹⁷⁵ İbn Eş'as halka: "Haccac çok önemli değil. Gelin Abdülmelik'e karşı birleşelim onunla savaşalım" dedi.⁹⁷⁶ Basra'da âlimlerin de aralarında bulunduğu pek çok kimse Abdurrahman'a biat ettiler.⁹⁷⁷

⁹⁶⁴ Ali Aksu, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccac b. Yusuf*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009), 86.

⁹⁶⁵ Taberî, *Tarih*, 4/215; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/366; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/307.

⁹⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/367; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/308.

⁹⁶⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/200; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/308; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/51.

⁹⁶⁸ Taberî, *Tarih*, 4/216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/309.

⁹⁶⁹ Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/127; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/200; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/309; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/144.

⁹⁷⁰ Taberî, *Tarih*, 4/216; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/367; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/200; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/309.

⁹⁷¹ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 4/95; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/200; Zehebî, *Tarih*, 6/5; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/144.

⁹⁷² Yakubî, *Tarih*, 2/195; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/200; Zehebî, *Tarih*, 6/5.

⁹⁷³ Hudarî, *ed-Devletu'l-Emevîyye*, 343.

⁹⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/309.

⁹⁷⁵ Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/127.

⁹⁷⁶ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/367.

⁹⁷⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/367; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/310.

Abdurrahman, savaş hazırlıklarına başladı. Basra'nın etrafına hendek kazdırdı.⁹⁷⁸ Hicri seksen ikinci yılda iki taraf arasındaki çatışmalar başladı.⁹⁷⁹ Bu çatışmalarda İbnu'l-Eş'as taraftarları önemli kayıplar verdi ve Kûfe'ye çekilmek zorunda kaldı.⁹⁸⁰ Haccac, Basra'da hâkimiyeti sağladıktan sonra Kûfe'ye doğru harekete geçti ve Deyru'l-Kurra'da karargâh kurdu.⁹⁸¹ İbnu'l-Eş'as ordusu Deyru'l-Cemâcim'de karargâh kurdu.⁹⁸² Çok sayıda âlimin yanı sıra bazı Haricî guruplar da İbnu'l-Eş'as'ı destekliyordu.⁹⁸³

Bu durumdan rahatsız olan Abdülmelik b. Mervan, oğlu Abdullah ve kardeşi Muhammed'i büyük bir ordu ile bölgeye gönderdi.⁹⁸⁴ Abdülmelik ayrıca Haccac'ı azledebileceğini, Şamlılara verilen maaşın İbnu'l-Eş'as taraftarlarına da verilebileceğini, İbnu'l-Eş'as'ın isteği yere gidebileceğini ve buraya vali olarak atanabileceğini teklif etti.⁹⁸⁵ İbnu'l-Eş'as taraftarları teklifi düşündüler ancak savaşı kazanacaklarına inandıkları için reddettiler.⁹⁸⁶

İki taraf arasında anlaşma sağlanamayınca savaş başladı. Hicri seksen ikinci yılda Deyru'l-Cemâcim mevkiinde meydana gelen savaşta İbnu'l-Eş'as taraftarları yenildi ve Basra'ya çekildi.⁹⁸⁷ İbnu'l-Eş'as, taraftarları burada toplanmaya başladı. Hazırlıklarını tamamlayan İbnu'l-Eş'as taraftarları Meskin'de karargâh kurdu.⁹⁸⁸ Burada yapılan savaşta İbnu'l-Eş'as yine yenildi ve Sicistan'a gitmek zorunda kaldı.⁹⁸⁹ Haccac, İbnu'l-Eş'as'ı takip ettirdi. Büst şehrinde İbnu'l-Eş'as yakalandı.⁹⁹⁰ Rutbil buraya gelerek İbnu'l-Eş'as'ın serbest bırakılmasını sağladı.⁹⁹¹ İbnu'l-Eş'as taraftarları tekrar bir araya

⁹⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/310; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/144.

⁹⁷⁹ Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/128; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/371; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/310; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/51; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/145.

⁹⁸⁰ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 4/98; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/51; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/145.

⁹⁸¹ Taberî, *Tarih*, 4/218; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/371; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/52; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/146.

⁹⁸² Yakubî, *Tarih*, 2/194; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 4/100; Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/128; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/372; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/52; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/146.

⁹⁸³ Yakubî, *Tarih*, 2/195.

⁹⁸⁴ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 4/100; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/319; İbn Haldûn, *Tarih*, 3/52; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/146.

⁹⁸⁵ Taberî, *Tarih*, 4/218; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/372; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/319; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/146.

⁹⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/319; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan*, 235.

⁹⁸⁷ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 156; Mesudî, *Mürucu'z-zeheb*, 3/128.

⁹⁸⁸ Zehebî, *Tarih*, 6/14.

⁹⁸⁹ Taberî, *Tarih*, 4/225; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/385.

⁹⁹⁰ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 4/111.

⁹⁹¹ Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıymlar*, 345.

gelmeye başladı. Bir ordu hazırlayarak Herat'ı ele geçirdiler.⁹⁹² Burada İbnu'l-Eş'as taraftarları arasında anlaşmazlıklar başladı. İbnu'l-Eş'as tekrar Rutbil'in yanına döndü.⁹⁹³ Haccac, Rutbil'i tehdit ederek İbnu'l-Eş'as'ın teslim edilmesini istedi.⁹⁹⁴ Temim kabilesinden Ubeyd b. Subey, İbnu'l-Eş'as'ı teslim ederse Haccac'ın yedi yıl saldırıda bulunmamasını sağlayacağını söyleyerek Rutbil'i ikna etti.⁹⁹⁵ Haccac bu teklifi kabul etti. Rutbil, İbnu'l-Eş'as'ın kesik başını Haccac'a gönderdi, o da Abdümelik b. Mervan'a gönderdi.⁹⁹⁶ İbnu'l-Eş'as'ın ailesinden pek çok kişi cezalandırıldı.⁹⁹⁷

İbnu'l-Eş'as isyanı âlimlerin yoğun bir şekilde desteklediği bir isyandır. Bu isyana Şa'bi, Said b. Cübeyr, Abdurrahman b. Ebi Leyla, Ata b. Ebi Rebâh, Amr b. Dinar, Ma'bed el-Cüheni, Muhammed b. Sa'd b. Ebi Vakkas ve İbrahim en-Nehai'nin de aralarında bulunduğu beş yüze yakın âlim destek vermiştir.⁹⁹⁸ Âlimlerin bu kadar yoğun bir şekilde isyana katılmalarının sebebi olarak Emevî yönetiminin zulüm ve adaletsizlikleri gösterilir.⁹⁹⁹ İsyana katılan âlimlerden Ebu'l-Bahterî et-Taî isyan sebebini şöyle açıklamıştır. "Ey insanlar Hem dininizi hem de dünyanız için Emevîlerle savaşınız. Galip gelmezseniz dininiz ve dünyanız fesada maruz kalır."¹⁰⁰⁰ Abdurrahman b. Ebi Leyla ise "Ey mü'minler! Hakkı tanımayan bidatleri helal sayan bu cahiller ordusuyla savaşınız."¹⁰⁰¹ Başka bir konuşmasında "Ey Kurra, Şamlılar ile savaşınız. Sıffin Savaşında Hz. Ali'nin kötülerle savaşın ve kelimetullahı yüceltin dediğini duydum"¹⁰⁰² sözleriyle isyan gerekçesini belirtmiştir. Şa'bi ise "Ey İslâm ehli! Emevîlerle savaşınız. Zira onlar kadar zulüm yapanı ve haddi aşanı bilmiyorum. Zulüm işlemeleri, zayıfları dışlamaları ve namazları bırakmaları nedeniyle Şamlılarla savaşınız"¹⁰⁰³ demiştir. Bu ifadelerin ortak yönü Emevî yönetimini zulüm ve dini değerlere saygısızlıkla suçlamalarıdır.

⁹⁹² İbn A'sem, *el-Fütûh*, 4/112.

⁹⁹³ Taberî, *Tarih*, 4/228; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/184; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/338.

⁹⁹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lami'n- Nübela*, 4/184.

⁹⁹⁵ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/395; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/184.

⁹⁹⁶ Taberî, *Tarih*, 4/229; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 4/115; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/395. İbnu'l-Eş'as'ın kendisini sarayın damından atarak intihar ettiği rivayet edilir. Dineverî, *Ahbaru't-tval*, 467; Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, 6/37, Başka bir rivayette İbnu'l-Eş'as'ın selde boğularak öldüğü söylenir. Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/184.

⁹⁹⁷ Ağırakça, *İslâm Tarihinde İlk Siyasi Hareketler*, 369.

⁹⁹⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 221; Zehebî, *Tarih*, 6/16; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/148.

⁹⁹⁹ Mustafa Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), 115.

¹⁰⁰⁰ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 21/148.

¹⁰⁰¹ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, 116.

¹⁰⁰² Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, 116.

¹⁰⁰³ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/148.

Bu isyana katılan âlimleri akibetleri farklı olmuştur. Ebu'l-Bahteri et-Taî,¹⁰⁰⁴ Abdurrahman b. Ebi Leyla¹⁰⁰⁵ gibi âlimler savaşta ölmüştür. Ata b. Rebâh, Amr b. Dinar gibi Mekkeli âlimler Haccac tarafından serbest bırakılmıştır.¹⁰⁰⁶ Mücahit b. Cebr uzun süre hapiste kalmış,¹⁰⁰⁷ Said b. Cübeyr ise on yıllık bir hapis hayatı sonunda işkenceyle öldürülmüştür.¹⁰⁰⁸

İbnu'l-Eş'as isyanına ulemanın desteği onların gerektiğinde iktidara karşı güç kullanılabileceğini düşündüklerinin bir göstergesidir. İsyana katılan âlimlerin çoğunluğunu Mevâli olması Emevîlerin Mevâli'ye karşı olumsuz tutumuna bir tepkidir. Emevî yönetimi kendine karşı gelen ve mücadele eden herkesi toplumdaki konumu ne olursa olsun cezalandırmıştır. Bu olaya karışan âlimler de bu cezalardan nasibini almıştır.¹⁰⁰⁹

Mürcie'nin bu isyana destek vermesinin nedeni Emevî yönetiminin uyguladığı bazı yanlış uygulamalardır. Zimmilerin Müslüman olup şehirlere yerleşmesi gelir kaybına neden oldu. Bu yüzden Haccac, onlardan cizye ve harac alabilmek için onları eski yerlerine göndermeye karar verdi. Bu istek mevalide tepkiye yol açtı. Bu tepkiye Mürcie mensupları da destek verdi. İbnu'l-Eş'as isyanı ortaya çıkınca bu memnuniyetsiz gurup isyana destek verdi.¹⁰¹⁰

İbnu'l-Eş'as ile Emevî yönetimi arasındaki anlaşmazlık İbnu'l-Eş'as önderliğinde büyük bir isyana dönüştü. İbnu'l-Eş'as yönetimden memnun olmayan kitleleri kısa sürede etrafında toplayarak Emevîlere karşı başarı sağladı, ancak kendine çok güvenmesi ve tedbirsiz davranışları yüzünden amacına ulaşamadı. Bu isyan, Mürcie mezhebi mensupları tarafından desteklenen bir isyan olmuştur. Mürcie mezhebi mensupları Emevî yönetiminden memnuniyetsizliklerini bu hareketin içinde olarak göstermişlerdir. Kısacası bu isyan Mürcie mezhebinin çıkardığı bir isyan değil; Mürcie mezhebinin desteklediği bir isyandır.

¹⁰⁰⁴ Taberî, *Tarih*, 4/224; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/280.

¹⁰⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 8/233; Taberî, *Tarih*, 4/224; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/267.

¹⁰⁰⁶ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, 118.

¹⁰⁰⁷ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, 140.

¹⁰⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakatu'l-kübra*, 8/384; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 222; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân*, 2/373; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübela*, 4/331; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/462.

¹⁰⁰⁹ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, 119.

¹⁰¹⁰ Kutlu, "Mürcie", 32/42.

SONUÇ

Son peygamber Hz. Muhammed'in gönderilmiş olduğu Mekke şehri ve Arabistan yarımadası kabile yaşamının hâkim olduğu bir bölgeydi. Bölgede güçlü bir devlet bulunmamakta; insanlar kabileler halinde yaşamakta idi. İnsanlar mensubu bulunduğu kabileye çok sıkı bağlarla bağlıydı, kabilesi uğruna her türlü fedakârlıkta bulunuyor, kendi kabilesinden olan kişiyi haklı olsun veya olmasın destekliyorlardı.

Peygamberimizin gelişi ile birlikte kabileler arasındaki çekişmeler sona erdi. Herkes aynı amaç uğrunda İslâm dinini yüceltmek için çalışmaya başladı. Mekke'nin fethi ile birlikte İslâm dini Arabistan yarımadasına hâkim oldu. Tüm Müslümanlar peygamberimizin kendinse verdiği görev doğrultusunda İslâm'a hizmet ettiler.

Peygamberimizin vefatı ile birlikte eski davranışlar tekrarlanmaya başladı. Peygamberimizin daha cenazesi kaldırılmadan halife seçimi yapılmaya çalışıldı. Medineli Müslümanların iki büyük kabilesi Evs ve Hazrec kabileleri halifenin kendilerinden olmasını istiyordu. Muhacirler ise halifenin kendilerinden olmasını istiyordu. Taraflar arasında tartışmalar yaşandı. İnsanlar birbirlerini suçlayıcı ifadeler kullanmaya başladı. Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın araya girip Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesini sağlanması ile tartışmalar sona erdi.

Hız. Ebu Bekir'in ilk Müslümanlardan olması ve hicret başta olmak üzere pek çok yerde peygamberimizin yanında olan bir kişi olması onun hilafetinin toplumca benimsenmesini sağladı. Hz. Ebu Bekir'in iki yıllık halifelik dönemi İslam dininden irtidat edenlerle mücadele ve Bizans üzerine yapılan seferler ile geçti. Bu dönemde Müslümanlar kendi içlerinde birlik ve beraberlik içindeydi. Hz. Ebu Bekir döneminde mezhepleşmeyi doğuracak denli köklü ihtilaflar ortaya çıkmadı.

Hız. Ebu Bekir'den sonra Hz. Ömer halife oldu. Hz. Ömer otoriter bir yapıya sahipti. Onun yönetiminde Müslümanlar o dönemin iki güçlü devleti olan Bizans ve Sasani devletlerine üstünlük sağladılar. Sasani devletine son vererek onların topraklarına hâkim oldular. Bu dönemde de Müslümanlar içerde sorun yaşamadılar. Hz. Ömer döneminde de Müslümanlar arasında mezhepleşmeyi doğuracak denli köklü ihtilaflar ortaya çıkmadı.

Hız. Ömer döneminden sonra devlet başkanı olan Hız. Osman'ın hilafet dönemi İslâm dünyası için bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde kabilecilik duyguları yeniden canlanmış ve İslâm toplumunu derinden etkileyen olaylar meydana gelmiştir. Bu dönemde meydana gelen olayların etkisi günümüze kadar devam etmiştir.

Hız. Osman'ın halifeliği döneminde yapmış olduğu bazı uygulamalar toplumda huzursuzluğa yol açmıştır. Özellikle akrabalarına devlet kadrolarında yer vermesi ve bu kişilerin yaptıkları şeyler Hız. Osman'a karşı öfkeye neden olmuştur. Bu öfke Hız. Osman'ın evinin kuşatılmasına ve sonuçta şehit edilmesine yol açmıştır.

Hız. Osman Kureyş kabilesinin en güçlü kollarından birisi olan Ümeyyeoğulları kolundandı. Bu kabile, peygamberimizden önceki dönemde Mekke'de yönetimde söz sahibiydi. Bu kabilenin mensuplarının çoğunluğu peygamberimize ilk başta inanmamışlar ancak Mekke'nin fethinden sonra topluca Müslüman olmuşlardır. Bu nedenle toplumda geri plana düşmüşlerdir. Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer döneminde ise yine bu nedenle söz sahibi olamamışlardır.

Hız. Osman'ın hilafeti Ümeyyeoğullarının tekrar iktidarı ele geçirmesi anlamına geliyordu. Hız. Osman, devletteki önemli görevlere Ümeyyeoğullarını getirdi. Hız. Osman'ın yumuşak huylu olması nedeniyle bu kişiler kendi menfaatlerine göre davranmaya başladılar. Bu kişilerden bazıları Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer döneminde de benzer görevlerde bulunmalarına rağmen söz konusu halifelerin otoriteleri nedeniyle bu tür davranışlar gösterememişlerdi.

Hız. Ömer döneminde Şam valisi olan Muaviye b. Ebi Süfyan, Hız. Osman döneminde de bu görevine devam etmiştir. Hız. Osman döneminde adeta bağımsız bir hükümdar gibi davranan Muaviye, güçlenmiş ve bölgede söz sahibi haline gelmiştir.

Hız. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Hız. Ali'ye biat edildi, ancak Muaviye biat etmedi. Hız. Osman'ın akrabası olarak onun kanını talep eden Muaviye ile Hız. Ali arasında Sıffin savaşı meydana geldi. İki Müslüman orduyu karşı karşıya getiren ve binlerce Müslümanın ölümüne neden olan bu savaş Müslümanlar arasında ayrımı daha da artırmıştır. Bu savaşla birlikte Hız. Osman döneminde yönetimden rahatsız olan ve Hârici olarak adlandırılan bir gurup saflarını net bir şekilde ayırmıştır.

Hız. Ali'nin bir Hârici tarafından şehit edilmesi Muaviye'ye hilafet yolunu açtı. Hız. Ali'den sonra kendisine biat edilen Hız. Hasan'ın siyasi çekişmelerden uzak durmak istemesi nedeniyle hilafeti Muaviye b. Ebi Süfyan'a bırakması ile yaklaşık doksan yıl sürecek Emevî hükümlranlığı başlamış oldu.

Muaviye b. Ebi Süfyan'ın yirmi yıla yakın süren hükümldarlığı döneminin en tartışılan konu, onun oğlu Yezid'i veliaht tayin etmek istemesidir. Muaviye'nin bu isteği saltanat sistemini getireceği için hoş karşılanmadı. Ayrıca Yezid'in halifelik görevine layık bir kişi olarak görülmemesi de tepkilerin nedenlerindendi. Muaviye, oğlu Yezid'in veliahtlığını topluma kabul ettirmek için yoğun çaba gösterdi. Bu çabalarında da büyük ölçüde başarılı oldu. Hız. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer dışında kendisine muhalefet eden olmadı.

Muaviye'nin ölümüyle oğlu Yezid'e biat edildi. Yezid'in halifeliği toplumda huzursuzluğa neden oldu. Kûfe halkı Hız. Hüseyin'e mektuplar yazarak Yezid'den duydukları memnuniyetsizliği ifade ettiler ve Hız. Hüseyin'i şehirlerine davet ettiler. Yezid'e karşı beraber hareket edeceklerinin sözünü verdiler. Durumdan haberdar olan Emevî yönetiminin aldığı tedbirlerden sonra Kûfe halkı sözünden dönmeye başladı. Hız. Hüseyin, Kûfe'ye ulaştığında halkın kendini desteklemekten vazgeçtiğini öğrendi. Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın emrindeki askerlerle Hız. Hüseyin taraftarları arasında Kerbela'da meydana gelen savaşta Hız. Hüseyin yetmiş iki arkadaşı ile birlikte şehit oldu. Kerbela olayı toplumda büyük tepkilere neden olmuş ve bu tarihten sonra meydana gelecek bazı olayların nedeni olmuştur.

Bu olayların ilki Harre olayıdır. Kerbela'dan sonra Yezid'e duyulan öfke artmıştır. Yezid yönetiminden memnun olmayan Medineliler Abdullah b. Hanzala önderliğinde ayaklandılar ve Ümeyyeoğullarını şehirden kovdular. Bunun üzerine Müslim b. Ukbe komutasındaki ordu Medine'ye gelerek isyanı bastırdı. Müslim b. Ukbe'nin ordusuna verdiği izin ile Medine üç boyunca gün yağmalandı.

Yezid'e biat etmeyen bir başka kişi de Abdullah b. Zübeyr'di. Abdullah b. Zübeyr, Yezid'e biat etmeyerek kendi adına biat almaya başladı. Bunun üzerine Yezid, bu kez Müslim b. Ukbe komutasında bir orduyu Mekke'ye gönderdi. Müslim'in ölümü üzerine Husayn b. Numeyr ordunun komutanı oldu. Kâbe'ye sığınan Abdullah b.

Zübeyr, kuşatıldı. Günlerce süren ve Kâbe'nin yanmasına yol açan bu kuşatma Yezid'in ölüm haberi üzerine kaldırıldı.

Yezid'in ölümünden sonra oğlu Muaviye'ye biat edildi. Muaviye halife olmayı istemeyen birisiydi. Kendisinden sonra insanların dilediğini halife yapmasını isteyerek hilafeti bırakmasından kısa bir süre sonra öldü.

Muaviye b. Yezid'in ölümünden sonra yönetim boşluğu oluştu. Emevî ailesinin Cabiye'de yaptığı toplantıda Mervan b. Hakem lider seçildi. Mervan öncülüğünde Emevîler Dahhak b. Kays'ı mağlup ederek Şam bölgesine hâkim oldular. Daha sonra diğer bölgelere de hâkim olarak egemenlik alanlarını genişlettiler.

Mervan b. Hakem'in bir yıla yakın süren hilafetinden sonra Abdülmelik b. Mervan'a biat edildi. Abdülmelik b. Mervan dönemi İslam tarihinin en hareketli dönemlerinden biri olmuştur. Abdülmelik b. Mervan hilafete geldiğinde Emevîlerin hükmü sadece Şam ve çevresine geçiyordu. Abdullah b. Zübeyr Mekke'de hilafet ilan etmiş, Müslümanların büyük çoğunluğu onu halife olarak tanımıştı. Kerbelâ'nın intikamını almak isteyenler Muhtar es-Sekafi önderliğinde harekete geçmişti. Diğer yandan Hârici gruplar Emevî iktidarı aleyhinde çalışmalar yapıyordu. Abdülmelik b. Mervan, böyle köşeye sıkışmış sorunlu bir yönetim devraldı. Yirmi yıllık saltanatı süresince tüm sorunları hallederek oğlu Velid'e İslam coğrafyasına tamamen hâkim, teşkilatlaşmasını tamamlamış bir devlet bıraktı. Abdülmelik b. Mervan'ın bunu başarılmasında rakiplerinin birbirine düşmesinin büyük rolü vardır. Muhtar es-Sekafi Emevî iktidarına başkaldırmış, ona büyük zararlar vermişken; Abdullah b. Zübeyr ile arası bozulmuş ve aralarında çatışmalar başlamıştır. Bu çatışmalar sonucu Muhtar es-Sekafi öldürülmüştür. Böylece Abdülmelik b. Mervan'ın bir rakibi diğer rakibi tarafından ortadan kaldırılmıştır. İlk başta beraber hareket eden Hâriciler ile Abdullah b. Zübeyr daha sonra karşı karşıya gelmiş, aralarında savaşlar meydana gelmiştir. Bu savaşlar iki tarafı da yıpratmış, Abdülmelik de bu fırsattan yararlanarak Abdullah b. Zübeyr'i öldürmüş ve en büyük rakibini ortadan kaldırmıştır. Böylece İslam dünyası onu halife olarak kabul etme zorunda kalmıştır.

Bu dönem Hâriciler açısından da önemli bir dönemdir. Bu döneme kadar tek fırka halinde olan Hâriciler birçok fırkaya ayrılmışlardır. Ezarika, Necedat, Sufriyye gibi

firkalar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ezarika fırkası Nâfi b. Ezrak önderliğinde ortaya çıkmış, hem Emevî iktidarına hem de Abdullah b. Zübeyr'e karşı mücadele etmiştir. Nâfi'den sonra sırasıyla Ubeydullah b. Mahuz, Zübeyr b. Mahuz ve Katari b. Fücâe bu firkanın önderliğini yapmıştır. Katari'nin ölümünden sonra bu firkanın faaliyetleri sona ermiştir. Necedat fırkası Necde b. Amir önderliğinde Ezarika'ya tepki olarak ortaya çıkmış, bir süre sonra iç karışıklıklar olmuş ve Necde kendi fırkasını mensuplarınca öldürülmüştür. Necde'den sonra Ebu Fudeyk bu firkanın önderliğini yapmıştır. Sufriye fırkası Salih b. Müserrih ve Şebib b. Yezid önderliğinde Abdülmelik'e karşı mücadele vermiş Emevî ordularını epeyce uğraştırmıştır.

Abdülmelik b. Mervan döneminde Şia bir mezhep olmaktan ziyade siyasi bir hareket durumundadır. Bu dönem Kerbela olayının etkisinin devam ettiği bir dönemdir. Bu dönemde Süleyman b. Sürad öncülüğünde Tevvabun hareketi başarısız bir isyanda bulunmuştur. Muhtar b. Ebu Ubeyd es-Sekafi, Kerbela'nın intikamını alma sözü ile ortaya çıkmış ve kendine çok sayıda taraftar bulmuştur. Kerbela olayına karışan Ömer b. Sa'd, Ubeydullah b. Ziyad gibi kişileri öldürerek amacına ulaşmıştır. Daha sonra Abdullah b. Zübeyr ile mücadeleye girişmiş ve onun ordusu tarafından öldürülmüştür.

Bu dönemde Şia'nın önde gelen şahsiyetleri olan Ali b. Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye'nin siyasetten uzak ilimle meşgul olan kişiler olması Şia'nın bu dönemde siyasi faaliyetlerde bulunmasını engellemiştir.

Abdülmelik b. Mervan dönemi Mürcie mezhebinin ortaya çıkış dönemidir. Bu dönemde büyük günah işleyen kâfir ilan eden Hâricilere ve Hz. Ali'nin hakkının gasbedildiği iddiasına ile çeşitli suçlamalarda bulunan Şia'ya tepki olarak ortaya çıkan ve orta yolu bulmaya çalışan bir gurup ortaya çıkmıştır. Mürcie mezhebi mensupları bu dönemde Abdülmelik b. Mervan'ın Irak valisi Haccac'a tepki olarak başlayan ve başarısızlıkla sonuçlanan İbnu'l-Eş'as isyanına destek vermişlerdir.

Emevîler dönemi kader tartışmalarının yoğun olarak yaşandığı bir dönem olmuştur. Emevî yöneticileri toplumdaki gelen tepkileri engellemek için olayların Allah'ın kaza ve kaderi ile olduğunu iddia ederek olayların sorumluluğundan kurtulmak istemişlerdir. Emevîlerin bu tavrı tepkilere neden olmuştur.

Emevîlerin bu yaklaşımına tepki veren kişilerden Ma'bed el-Cühenî olmuştur. Ma'bed, insanın işlediği fiilden sorumlu olduğunu kader inancının sorumluluğa engel olmadığını savundu. Bu görüşleri ile Emevî yönetimine ters düşen Ma'bed, İbnu'l-Eş'as isyanına destek verdiği gerekçesi ile Abdülmelik b. Mervan tarafından idam edildi.

Emevî kader anlayışına tepki veren bir diğer âlim de Hasan el-Basrî'dir. Hasan el-Basrî'nin kader konusundaki görüşleri Abdülmelik b. Mervan'ın dikkatini çekmiş ve Abdülmelik bir mektup yazarak bu konudaki görüşlerini izah etmesini istemişti. Hasan el-Basrî, "Kader Risalesi" ismiyle meşhur olan mektubuyla bu konudaki görüşlerini delilleri ile izah etti. Hasan el-Basrî'ye göre insan fiillerini özgür iradesi ile işler ve yaptıklarından sorumludur. Allah, insanı mecbur bıraksaydı imtihanın anlamı olmazdı.

Abdülmelik b. Mervan dönemi hem İslâm Tarihi açısından hem Mezhepler Tarihi açısından çok önemli bir dönem olmuştur. Bu dönem mezheplerin faaliyetlerinin oldukça yoğun olduğu bir dönem olarak tarihe geçmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulhamid, İrfan. *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*. çev. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Ağırakça, Ahmet. *Emevîler Döneminde Kıyamlar*. İstanbul: Şafak Yayınları, 1992.
- _____ *İslam Tarihinde İlk Siyâsi Hareketler*, İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Akbulut, Ahmet. "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri". *AÜİFD* 33 (1992), 129-156.
- Aksu, Ali. *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccac b. Yusuf*. İstanbul: 2009.
- Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*. İstanbul: 1986.
- _____ *Kerbelâ*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Arı, Mehmet Salih. *İmamiyye Şiasî Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Atalan, Mehmet, "Hz. Muhammed'in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları", *FÜİFD* 9/2 (2004), 55-68.
- _____ *Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2007.
- Aycan, İrfan. "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi: Abdullah b. Zübeyr", *AÜİFD*, 41 (2000), 99-115.
- Aycan, İrfan - Sarıçam, İbrahim. *Emevîler*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Azimli, Mehmet. *Halifelik Tarihine Giriş*. Konya: Çizgi Yayıncılık, 2012.
- Bağcı, Hacı Musa. *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bağdadî, Abdulkahir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2009.
- _____ *Kitabu Usûlu'd-Dîn*. Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1981.
- Bakılanî, Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib. *Temhidu'l-evâil ve telhisu'l-delâil*. Thk. Ahmed Ferid Mezidî. Beyrut: Daru'l- Kütubu'l-İlmiyye, 2005.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya. *Ensâbu'l Eşraf*. Kudüs: The Hebrew University, 1936.

- _____ *Futuhu'l buldan (Ülkelerin Fethi)*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Cengiz, Lütfî. *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Kader*. Konya: Palet Yayınları, 2012.
- Cürcanî, Seyit Şerif. *Kitabu't-Ta'rifât*. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 2002.
- Dalkılıç, Mehmet. "İtidal Arayışı ve Sufriyye". *İÜİFD*. 12 (2005), 12-49.
- _____ "Sufriyye". *DİA*. 37/472. İstanbul: TDV Yayınları 2009.
- Dalkıran, Sayın. "Muhammed b. el-Hanefiyye Adına Oluşan Fırkalar". *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7/19 (2004), 139-158.
- Demircan, Adnan. *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- _____ *Hız. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hum Olayı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Dineverî, Ebu Hanife Ahmed b. Davud. *Ahbaru't tıval*. Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2012.
- Doğan, İsa. "İlk Fikir Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme". *OMÜİFD*. 6 (1992), 161-172.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslam'da Siyasal İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. çev. Abdulkadir Şener. İstanbul: Hisar Yayınevi ts.
- Erkoçoğlu, Fatih *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Eş'arî, Ebu Hasan Ali b.İsmail. *Makalatu İslamiyyin ve ihtilaflu musallin*. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2009.
- Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed. *Mu'cemu tehzibu'l luğat*. Beyrut: 2001.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Gadîr-i Hum". *DİA*. 13/279-280. Ankara: TDV Yayınları 1996.
- _____ *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.
- _____ "Hâriciler". *DİA*. 16/169-174. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- _____ *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara, 1983.
- _____ *İmam Ali*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- _____ *İmâmiyye Şiası*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008.
- _____ "Sakife Olayı veya Hz. Ebu Bekir'in Halife Seçilişi". *İslam Medeniyeti Mecmuası*. 5/3 (1982), 7-27.
- Firuzabadî, Muhammed b. Yakub. *Kamusu'l-muhit*. Kahire: Daru'l-Hadis, 2008.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: Derin Yayıncılık, 2011.
- Halife b. Hayyat, *Kitabu't-Tabakat*. Thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1993.
- _____ *Târih-i Halife b. Hayyat*. Thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1993.
- Hasan, İbrahim Hasan. *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslam Tarihi*. çev. Sadreddin Gümüş, İsmail Yiğit. 5 cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureysiliği*. Ankara: Otto Yayıncılık, 2011.
- Hitti, Philip, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihi*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.
- Hudarî, Muhammed. *ed-Devletu'l Emevîyye*. Beyrut: Daru'l-Marife, 2005.
- İbn Abdilber, *el-İstiab fî esmâi'l-eshab*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2006.
- İbn Abdurabbih, Ahmed b. Muhammed. *el-İkdu'l-ferid*. 9 cilt. Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, ts.
- İbn A'sem, Ebu Muhammed Ahmed. *el-Futûh*. 4 cilt. Beyrut: Daru'l- Kütübü'l-İlmiyye, 1986.
- İbn Asâkîr, Ebu Kasım Ali b. Hasan. *Tarihu Medinetu Dimeşk*. 80 cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2005.
- İbn Faris, Ebu Hüseyin Ahmed. *Mu'cemu mekayisi'l luğat*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1991.
- İbn Hacer, Ebu'l- Fadl Ahmed b. Ali el-Askalanî. *el-İsâbe fî temyîzi'l-sahabe*. 15 cilt. Kahire: Dirasatu'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2008.

- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Tarih-i İbn Haldûn*. 8 cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1999.
- _____ *Mukaddime*. Çev. Zakir Kadir Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekir. *Vefayâtü'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zaman*. thk. İhsan Abbas. 8 cilt Beyrut: Daru Sadır, 1978.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed. *Cemheretu ensâbu'l-Arab*. Kahire: Daru'l-Marife, ts.
- _____ *el-Fasl fi'l milel ve'l ehva ve'n-nihal*. 3 cilt. Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2007.
- İbn Kelbî, Ebu Münzir Hişam b. Muhammed b. Saib. *Cemheretü'n-neseb*. thk. Naci Hasan. Beyrut: Alemu'l-Kütub, 2004.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İmamuddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 21 cilt. Beyrut: Daru Hicr, 1999.
- İbn Kudame, Muvaffakudin Abdullah b. Ahmed. *et-Tebyîn fi' ensâbi'l-Kureşsiyyîn*, Beyrut: Alemu'l-Kütub, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-Siyâse*. Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 2009.
- _____ *Kitabu'l-Mearif*, Tsh. Muhammed İsmail Abdullah es-Savî. Beyrut: Daru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1970.
- _____ *Kitâbu Uyûnu'l-Ahbâr*, 4 cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, ts.
- İbn Manzur, Ebu Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim, *Lisanu'l-Arab*, 4 cilt. Beyrut: Daru Sadır, 2005.
- İbn Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed. *Tabakatu'l- kübra*. 11 cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- İbnu'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fi tevarihu'l muluk ve'l-umem*. thk. Suheyl Zekkâr. 10 cilt Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1997.

- İbnu'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târih*, 10 cilt. Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1987.
- _____ *Usdu'l-ğâbe fi marifeti's-sahabe*. 7 cilt. Beyrut: Daru's-Şaab, 1970.
- İsfehanî, Ebu Kasım Hüseyin b. Muhammed Ragıb. *Müfredat fi garibi'l-Kur'an*. Beyrut: Daru'l-Marife, 1990.
- İsferayinî, Ebu Muzaffer. *Tabsir fi'd din ve temyizu'l fırkati'n-naciye ani'l fırakı'l hâlikîn*. Beyrut: Alemu'l-Kütub, 1983.
- İslamoğlu, Mustafa. *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve Şerhi*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- Keskin, Halife. *Kendi Kaynakları Işığında Şia İnanç Esasları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Zeyne'l-Âbidîn". *DİA*. 44/365-366. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.
- Kubat, Mehmet. *Hasan el Basri Hayatı İlmi Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2008.
- _____ "Kadere Dair İki Risâle". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 8/1 (2008), 351-373.
- _____ "Nasların Doğasındaki Subjektivenin İtikadî Ayrılıklara Etkisi". *YÜİF Kur'an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik-Sempozyumu*. (2001), 109-123.
- _____ *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.
- Kummî, Sa'd b. Abdullah Ebu Halef. *Kitabu'l-Makalât ve'l-Fırak*. Tahran: Müessesesi-i Matbuat-i Atai, 1963.
- Kutlu, Sönmez. "İlk Mürciî Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)". *AÜİFD*. 39 (1999), 239-252.
- _____ "İlk Mürciî Metinler ve Kitabu'l-İrca". *AÜİFD*. 37 (1997), 317-331.
- _____ *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2010.

- _____ “Mürchie”. *DİA*. 32/41-45. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- _____ “Salim b. Zekvan’ın Sire Adlı Eserindeki Mürchie ile İlgili Kısımların Tercümesi”. *AÜİFD*. 35 (1996), 467-475.
- _____ *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kutluay, Yaşar. *İslam ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Harre Savaşı”. *DİA*. 16/245-247. Ankara: TDV Yayınları 1997.
- Makdisî, Mutahhir b. Tahir. *el-Bed’ ve’t-Tarih*. Neşr. Clement Huart. Paris: 1919.
- Malatî, Ebu Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *Kitabu’l Tenbih ver Red Ala Ehli Ehva vel Bid’a*. Tsh. Swenn Dederling. Beyrut: Müessesetu’r-Reyyan, 2009.
- Mesudî, Ebu’l-Hasan Ali b. Hüseyin. *Mürücü’z-zeheb ve meâdinu’l- cevher*. 4 cilt. Beyrut: Daru’l-Marife, 2005.
- Müberred, Ebu’l-Abbas Muhammed b. Yezid. *el-Kâmil fi’l-Luga ve’l-Edeb*. Beyrut: Daru’l-Marife, 2010.
- Naşî el- Ekber, *Mesâilu’l İmâme ve Kitabu’l-Evsat fi’l-Makalat*. thk. Josef Van Ess. Beyrut: 1971.
- Nesefî, Ebu Mûti’ Makhûl b. Fadl, *Kitâbu’r-Red Ala’l-Ehli’l-Bid’a ve’l-Ehvâ*. Thk. Marie Bernard. Beyrut: ts.
- Nevbahtî, Ebu Muhammed Hasan b. Musa. *Fıraku’ş-Şia*. Necef: el-Mektebetu’l-Murtezaviyye, 1936.
- Nüveyrî, Şehabuddin Ahmed b. Abdulvehhab. *Nihâyetu’l-ereb fi fûnûni’l-edeb*. 33 cilt. Kahire: Daru’l-Kütubu’l-İlmiyye, 1975.
- Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- _____ “Ezarika”. *DİA*. 12/45-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- _____ “İsti’raz”. *DİA*. 23/374. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- _____ “Kaade”. *DİA*. 23/589. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- _____ “Katari b. el Fücae”. *DİA*. 25/31-32. Ankara: TDV Yayınları 2002.
- _____ “Ma’bed el-Cüheni”. *DİA*. 27/281-282. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- _____ “Muhammed b. Hanefiyye”. *DİA*. 30/537-538. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- _____ “Necedat”. *DİA*. 32/485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- _____ “Şia”. *DİA*. 39/111-114. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Şaban. *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Özaydın, Abdulkerim. “Eşdak”. *DİA*. 11/460-461. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Özkan, Mustafa. *Emevîler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Razî, Fahrüddin. *İtikadâtü Firaku’l-Müslimin ve’l-Müşrikin*. Beyrut: Daru’l-Kütubu’l-İlmiyye, 1982.
- Ritter, Helmut. “Hasan Basrî’nin Kader Hakkında Abdülmelik b. Mervan’a Mektubu”. çev. Lütfi Doğan-Yaşar Kutluay. *AÜİFD*. 3/3 (1954), 75-84.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Emevîler Dönemi*. çev. Harun Ünal. 2 cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevî- Haşimî İlişkileri*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- _____ *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Sarıkaya, Saffet. *İslam Düşüncesinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Schwarz, Michael. “Hasan Basrî’nin Kader Risalesi Üzerine Bir İnceleme”. çev. Muhit Mert. *GÜÇİFD*. 2/3 (2003), 123-142.
- Sem’anî, Ebu Said Abdulkerim b. Muhammed. *el-Ensâb*. 8 cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1980.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Hilafetten Saltanata Emevîler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.

- _____ *İslami Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.
- Sinanoğlu, Abdulhamit. “İslâm’ın İlk Siyasallaşma Sürecinde Kader İnancı”. *AÜİFD*. 43/3 (2002), 249-276.
- Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir. *Tarihu’l Hulefa*. Beyrut: Daru’l-Kitabu’l-Arabî, 2010.
- Sofuoğlu, Cemal. “Ğadir-i Hum Meselesi”. *AÜİFD*. 26 (1983), 461-470.
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Numan. *el-İfsâh fi’l-İmâme*. Kum: Şebeketu’l Fikr, 1992.
- Şehristanî, Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve’n-nihal* Tsh. Ahmed Fehmi Muhammed. 3 cilt. Beyrut: Daru’l- Kütubu’l-İlmiyye, 2009.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. *Tarih-i Taberi*. çev. M. Faruk Gürtunca. 4 cilt İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.
- Tancî, Muhammed b. Tavit. *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*. ed. Sönmez Kutlu. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları 2010.
- Üçok, Bahriye. *Emevîler-Abbasiler*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Wellhausen, Julius. *İslamiyetin İlk Devirlerinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Yakubî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Veheb. *Tarihu’l Yakubi*. Beyrut: Daru’l-Kütubu’l-İlmiyye, 2002.
- Yakut el-Hamevi, Şihâbuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah. *Mu’cemu’l-buldan*. Beyrut: Daru Sadır, 1977.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”. *DİA*. 24/58-63. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdullah b.Zübeyr b.Avvam. *DİA*. 1/145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- _____ “Abdlmelik b.Mervan”. *DA*. 1/266-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- _____ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 15 cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- _____ “İbnu’l-Eş’as Abdurrahman b. Muhammed”. *DA*. 21/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğın Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara:Araştırma Yayınları, 2010.
- Yiğit, İsmail. “Emevîler”. *DA*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları 1994.
- _____ “Muhtar es-Sekafi”. *DA*. 31/54-55. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Zebidî, Ebu Feyz Muhammed Murteza, *Tacu’l arûs cevahiru’l kamus*. Kuveyt: Matbaatu Hükümeti Kuveyt, 1971.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fi haber men ğaber*. Beyrut: Daru’l-Kütubu’l-İlmiyye, ts.
- _____ *Siyeru A’lami’n-Nübela*. Beyrut: Müessesetu’l-Risale, 1986.
- _____ *Tarihu’l-İslâm*. Beyrut: Daru’l-Kitabil-Arabî, 1989.